

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Šárka Adamovičová

Duál ve slovanských jazycích

Dual in the Slavonic languages

Praha 2011

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D.

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Katedra / ústav: Ústav českého jazyka a teorie komunikace

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

Jméno a příjmení studenta: Šárka Adamovičová

Datum narození: 11. 8. 1987

Kontaktní adresa: Pátková 3, 18200, Praha 8

Obor studia / kombinace: Český jazyk a literatura

Diplomní obor:

Název práce v češtině: Duál ve slovanských jazycích

Název práce v angličtině: Dual in the Slavonic languages

Vedoucí práce: PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D.

Konzultant: Mgr. Jan Bičovský

Pokyny k vypracování:

Autorka zmapuje situaci v užívání duálu ve slovanských jazycích ze synchronního i diachronního pohledu (přihlédne přitom i k jiným indoevropským jazykům). Zaměří se zejména na češtinu jako jazyk s reliktními projevy duálu a slovinštinu jako jazyk s živým duálem. Pokusí se porovnat ústup duálu v jednotlivých jazycích a najít pravidla pro jeho zanikání.

Doporučená literatura:

Beekes, R. S. P.: *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins B.V., 1995.

Clackson, James: *Indo-European Linguistics, An Introduction*. New York: Cambridge University Press.

Erhart, A.: *Indoevropské jazyky*. Praha, Academia, 1982.

Comrie, Bernard – Corbett, Greville G.: *The Slavonic languages*. London, 1993.

de Gruyter: *Sprachtypologie und sprachliche Universalien. Die Morphologie*.

Vedoucí práce (podpis):

Datum zadání práce: 24.4. 2009

OPONENT : DR. ANDRLOVA ' FIDLEROVA '

L.S.

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta (4)
Studijní oddělení
Praha 1, nám. J. Palacha 2, 11638

.....
Vedoucí základní součásti:

.....
Děkan:

Datum:

Na tomto místě bych ráda poděkovala své rodině za podporu a motivaci ke studiu a jeho ukončení. Další poděkování patří doc. PhDr. Jiřímu Rejzkovi, Ph.D. za cenné rady a připomínky, laskavé vedení této práce a čas, který mi věnoval a také Mgr. Janu Bičovskému za poskytnuté odborné konzultace, metodické připomínky a za pomoc při shánění podkladů, Bc. Veronice Svobodové za pomoc s anglickou verzí anotace. A v neposlední řadě děkuji svým spolubydlícím Tereze Hýskové a Silvii Strachotové.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. 5. 2011

Šárka Adamovičová

Anotace

Práce mapuje projevy duálu diachronně od praindoevropštiny, přes indoevropštinu, praslovanštinu, staroslověnštinu, až k moderním slovanským jazykům. V každém jednotlivém období popisuje synchronně konkrétní projevy duálu u jmen a sloves.

V úvodu je nastíněno členění nesingulárního pólu čísla v různých jazycích. Jádro práce je zaměřeno na popis konkrétních duálových tvarů u jmen, sloves a většinou i zájmen v jednotlivých vývojových fázích jazyka. Pozoruje vývoj duálu – jeho nárůst, ústup i zánik.

Klíčová slova

duál, distinkce čísla, indoevropština, praslovanština, staroslověnština, čeština, lužická srbština, slovinština

Annotation

This present thesis focuses on research of the dual number and its manifestations in a diachronic way, from the Proto-Indo-European (PIE), through the Indo-European (IE), Proto-Slavic and Old Church Slavonic to modern Slavonic languages. It describes concrete manifestations of dual of nouns and verbs synchronically for each historical period.

The introductory part outlines the structuring of the non-singular pole of number in various languages. The main part of the thesis deals with description of specific dual forms of nouns, verbs, and mostly also in pronouns in individual periods of the development of the language. The progress of the dual, its growth, recession and disappearance are observed, as well.

Key words

dual, number distinction, Indo-European, Proto-Slavic, Old Church Slavonic, Czech, Sorabic, Slovene

Obsah

Anotace	6
Klíčová slova.....	6
Annotation.....	6
Key words	6
Obsah	7
Seznam zkratek	10
1. Úvod.....	11
2. Distinkce kategorie čísla	12
2.1 Plurál	13
2.2 Duál.....	13
2.3 Triál.....	13
2.4 Kvadrál	13
2.5 Pentál.....	14
2.6 Shrnutí – distinkce kategorie čísla	15
3. Projevy duálu v indoevropštině	16
3.1 Vznik a geneze gramatických kategorií	16
3.2 Praindoevropština.....	17
3.3 Rekonstrukce indoevropských duálových koncovek	19
Duál ve slovanských jazycích	22
3.4 Baltoslovanština	22
3.5 Vývoj „slovanštiny“	22
3.6 Praslovanština	23
3.6.1 Základní deklinační paradigmata:	24
3.6.2 Základní konjugační paradigmata:	24
3.6.3 Deklinace zájmen	26

3.7	Obecně slovanské období.....	27
3.7.1	Staroslověnština.....	28
3.7.1.1	Jména	29
3.7.1.2	Zájmena.....	30
3.7.1.3	Slovesa	30
3.8	Slovanské jazyky dnes.....	30
3.8.1	Jihoslovanské jazyky	31
3.8.2	Východoslovanské jazyky	31
3.8.3	Západoslovanské jazyky	32
4.	Relikty duálu v češtině.....	33
4.1	Stará čeština	33
4.1.1	Deklinační jmenné kategorie staré češtiny	34
4.1.2	Konjugační kategorie staré češtiny.....	36
4.1.3	Duál v Dalimilově kronice.....	38
4.2	Střední čeština.....	40
4.3	Současná čeština	41
4.3.1	Relikty duálu dnes	41
5.	Duál ve slovinštině	45
5.1	Vývoj slovinštiny	45
5.2	Projevy duálu ve slovinštině.....	46
5.3	Duál ve slovinštině.....	46
5.3.1	Jména	46
5.3.2	Osobní zájmena	47
5.3.3	Slovesa	48
6.	Duál v lužické srbštině.....	49
6.1	Deklinační kategorie v horní lužické srbštině	49

6.2	Deklinační paradigma v dolní lužické srbštině.....	50
6.3	Konjugační paradigmata v horní lužické srbštině.....	51
6.4	Konjugační paradigmata v dolní lužické srbštině	52
7.	Závěr	54
	Seznam použité literatury	55

Seznam zkratek

A – akuzativ	N – nominativ
Abl. – ablativ	neut. – neutra
Al. – alativ	pen. – pentál
D – dativ	pie. – praindoevropština
du. – duál	pl. – plurál
fem. – feminina	sg. – singulár
G – genitiv	stsl. – staroslověština
I – instrumentál	subst. – substantivum
ide. – indoevropština	tr. – triál
jaz. – jazyk	V – vokativ
kv. – kvadrál	
L – lokál	
mask. – maskulina	

1. Úvod

Jazyk samozřejmě není ustrnulý nástroj domluvy, ale je to dynamický, vyvíjející se prostředek komunikace, který reaguje na mnohé faktory okolního světa. Je zřejmé, že jazyk jakožto komunikační prostředek podléhá vývoji, tento vývoj jednotlivých dialektů v samostatné jazyky probíhá na několika úrovních – fonetické, morfologické a lexikální.

Lexikum nejnápadněji ovlivňují změny socio-kulturního světa a cizí jazyky, které jsou většinou nositelem těchto kulturních novot. Hláskové změny vycházejí z jazyka samotného, respektive od jeho rodilých mluvčích, vývoj na této rovině může být zjednodušeně nahlížen jako „prznění a špatná výslovnost¹“ (je s podivem, že tuto rovinu puristi ale přehlížejí a soustředí se spíše na morfematické změny). Hláskové změny probíhají natolik pozvolně a nenápadně, že bývají rodilými mluvčími zaznamenány pouze výjimečně.

Předmětem následující práce je pouze jedna – morfologická – rovina, dokonce jenom její část – bude to gramatická kategorie čísla s důrazem položeným na duál (tedy číslo v češtině de facto vymizelé). Dotknu se hierarchizace kategorie čísla jako celku, povšimnu si jednotlivých distinkcí mezi jazykovými systémy, které duál mají nebo alespoň měly. Text budu strukturovat dle vývoje jazyka jako komunikačního prostředku od praindoevropštiny po moderní češtinu, slovinštinu a lužickou srbštinu, které se v závěru pokusím zkomparovat. Práci jsem neuchopila čistě komparativně, jak jsem již nastínila - jazyk se nevyskytuje ve vzduchoprázdnu, pokusím se proto text vždy vztáhnout k historickým a kulturním okolnostem.

¹ Strategie mluvčího je nevynakládat více námahy, než je nezbytně nutné, dojem “prznění” vzniká, když se nový mluvčí učí varianty z konkrétních realizací (které přirozeně tíhnou k méně pečlivé výslovnosti) a rozumí je jako správné a výchozí.

2. Distinkce kategorie čísla

Kategorie čísla pro rodilé mluvčí indoevropských jazyků znamená kategorii primárně postihující jména a zájmena. Slovesa samozřejmě kategorii čísla vyjadřují také, ale ne sama o sobě, přejímají číslo od řídícího jména: *my friend speaks Russian* X *my friends speak Russian*; *kamarád rád nakupuje* X *kamarádi rádi nakupují*, tvar slovesa je ovlivněn „počtem přátel“. Číslo vyjadřují nejzřetelněji jazyky flektivní, ale můžeme ho pozorovat i u jiných, např. u angličtiny řadící se k jaz. izolacním, viz. *my freinds speak Russian*. Například v jaz. bayso² jména nevyjadřují kategorii čísla, jméno vyjadřuje abstraktní a absolutní význam bez ohledu na počet entit, pro určení počtu zde existují jisté sufixy vyjadřující *několik* a *mnoho*, čímž jménům dodávají sémantický příznak množství³.

Kognitivní lingvisté se na číslo jakožto původní vlastnost jmen dívají následovně – jestliže nám číslo primárně udává počet, je nasnadě, že když se ptáme po čísle, zjišťujeme počet určitých entit (tudíž jmen), slovesa a zájmena tuto kategorii převzala z „gramaticko-pragmatických“ důvodů. Americká lingvistka Laura Janda si povšimla, že se různá čísla chovají v jazyce různě:

„Číslovky 'jeden' a 'dva' mají sklon chovat se odlišně, s 'dva' se někdy zachází jinak než s číslovkou 'tři', ale někdy zase stejně a 'čtyři' sleduje stejný model. [...] Abyste pochopil 'pět', podržte si před tváří svou ruku. Abyste pochopil 'dva', všimněte si své druhé ruky a podobného spárování nohou, očí, uší atd. 'Jeden' je naše zkušenost jako jedinečné lidské bytosti a naše zkušenost s jednotí jako protikladem mnohosti věcí. Motivy jsou všechny v těle, i když různé jazyky mohou tato fakta konvencionalizovat a gramatikalizovat různými způsoby.“⁴

V podstatě navrhla stejnou hierarchizaci kategorie čísla, jako která je popsána v monografii *Sprachtypologie...* (ed. Haspelmath, 2001), z této hierarchizace budu

² Jazyk několika stovek mluvčích v jižní Etiopii, patří do jižních (etiopských) jazyků rodiny semito-hamitské.

³ Haspelmath, Martin (ed.): *Sprachtypologie und sprachliche Universalien. Die Morphologie*. Berlin-New York: de Gruyter, 2001, s.817.

⁴ Janda, Laura: *Kognitivní lingvistika*, in: Saicová-Římalová, Lucie (ed.): *Čítanka textů kognitivní lingvistiky I*. Karolinum, Praha 2004.

na následujících řádcích také vycházet. Tyto systémy jsou reálně rozšířeny v jazykových systémech, Haspelmath se pokouší rozlišit rysy závislosti mezi jednotlivými čísly a vytvořit absolutně platné závislostní pravidlo.

2.1 Plurál

Kategorie singuláru je jasná a neoddiskutovatelná, číselné systémy se staví do opozice k singuláru. Nejčastější opozicí je protipól singuláru a plurálu, který je zastoupen ve většině indoevropských jazyků. Rozlišuje jednotlivost proti mnohosti (dále nespecifikované).

2.2 Duál

Dalším číslem je duál, který je druhou možností opozice k sg., vytváří se tedy stupnice *sg.-du.-pl.*, kde du. s pl. stojí společně proti sg. Existence samostatného čísla pro dvě entity dává pl. trochu jiný – můžeme říci abstraktnější – význam. Jestliže jsou čísla dvě a pět pro člověka čísla přirozená, vycházející z jeho fyzické konstituce, existence duálu nám tedy vytváří vlastně kategorii „konkrétního nesingulárna“ a plurál obsáhne „nespecifikované mnoho“, tedy „abstraktní nesingulárno“, bez ohledu na konkrétní počet entit.

2.3 Triál

Trichotomickou řadou představenou u duálu ale hierarchizování čísla zdaleka nekončí, např. členění kategorie čísla v jazyce lakire⁵ stojí na ose *sg.-du.-tr.-pl.* Z typologického hlediska je zvolení termínu triál ošemetné, protože téměř bez výhrad se tyto tvary používají pro menší skupinku a ne výhradně pro seskupení tří (většinou maximálně pět). Oproti singuláru nám zde tedy stojí duál a zbylá dvě čísla rozlišující malou skupinu (většinou rodinu) a abstraktní mnohost.

2.4 Kvadrál

Termín odvozený od čísla čtyři je dán logickou návazností na čísla odvozená od dvojky a trojky, pohybujeme se tedy již na pentachotomické stupnici: *sg.-du.-tr.-kv.-pl.* Termín je opět zavádějící, protože toto číslo se používá při vyjádření skupinky minimálně čtyř, ale ne přesně čtyř (v praktické komunikaci

⁵ Jazyk centrálních Moluk v Indonésii, patřící mezi západní (indonéské) austronéské jazyky.

bývá používán například pro širší rodinu nebo úzkou skupinu přátel). Druhé užití kvadrálu je při upomínání (kdy mluvčí užije formu 1. kvadrátní osoby), připomínka má na respondenta větší dopad pokud je připomínkou skupiny, a ne pouze jednotlivce. Většina jazyků s tímto modelem pochází z rodiny australských jazyků.

Kategorie čísla se samozřejmě projevuje nejenom u jmen, ale v celém jazykovém systému, zde můžeme vidět příklad distribuce zájmených tvarů v jazyce sarsurunga^{6,7}:

	sg.	du.	tr.	kv.	pl.
1 exklusivní ⁸	iau	giur	gimtul	gimhat	gim
1 inklusivní ⁹	-	gitar	gittul	githat	git
2	ían	gaur	gamtul	gamhat	gam
3	-i/on/ái	diar	ditul	dihat	di

2.5 Pentál

Jak již bylo naznačeno u triálu a kvadrálu, pentál nevyjadřuje počet pět, ale menší skupinku, je to číslo pro vyjádření „několik málo“, je vlastně shodné s anglickým a *few* nebo a *couple* nebo s českým *pár*.

Může se nám zdát, že „množstevní význam“ kvadrálu se překrývá s významem pentálu. Haspelmath proto navrhuje terminologii, která by chybně neimplikovala zmatečnou souvislost s konkrétním počtem: kategorie pro menší skupinky (oproti plurálu pojímajícímu velké skupiny) se dělí na pentál (který je v podstatě rozšířením triálu, označuje tedy hlavně úzkou rodinu) a větší pentál (který se vlastně překrývá s kvadrátem, používá se převážně pro zahrnutí širší rodiny nebo skupiny blízkých přátel). Navrhuje tedy rozlišovat čísla v následující stupnici: *sg.-du.-pen.-větší pen.-pl.*, protože funkce triálu a kvadrálu jsou obsaženy i v pentálu.

Jazyk bayso svými sufixy přidávanými k absolutnímu významu jména rozlišuje jednotlivost (sg.), několik (pentál) a mnoho (pl.), přičemž pentál v tomto

⁶ Jazyk sarsurunga patří mezi východní (oceánské) austronéské jazyky.

⁷ Haspelmath, Martin (ed.): *Sprachtypologie und sprachliche Universalien. Die Morphologie*. de Gruyter, Berlin – New York 2001, s. 820.

⁸ Exklusivní 1. os. nezahrnuje adresáta promluvy, vyjadřuje tedy „já a on/ona“.

⁹ Inklusivní 1. os. zahrnuje adresáta promluvy, zastupuje tedy osoby „já a ty“.

jazyce odkazuje ke dvěma až asi šesti entitám. Jak tedy vidíme, funguje na ose: *sg.-pen.-pl.* Jednoduchou kombinatorikou si můžeme vytvořit všechny možné posloupnosti vyjádření čísla: osu *sg.-du.-pe.-pl.* nacházíme u oceánských jazyků (např. u paamese nebo vanuatu), tato stupnice je mnohem běžnější než předchozí trichotomická. Velikost skupiny zachycené pentálem závisí na kontextu, tedy na velikosti větší (plurálové) skupiny, ale zpravidla nepřesahuje hranici sedmi.

2.6 Shrnutí – distinkce kategorie čísla

Shrneme-li právě nastíněnou distinkci čísla, můžeme říci, že pouze duál se používá striktně pro počet dvou. V některých konkrétních situacích se může použít i k vyjádření sounáležitosti mluvčího s jinou osobou – díky této možnosti bývá duál ve slovinštině nazýván „jazykem milenců“. Triál se užívá jak pro tři, tak také pro velmi malé skupinky tří či čtyř, čili pro úzkou rodinu. Nabízí se otázka, proč se tato kategorie nevyjadřuje spíše kvadrálem či pentálem, odpovědí může být větší soudržnost a blízkost členů této skupiny. V mnohých jazycích se právě z tohoto „širšího významu triálu“ vyvinulo další číslo pro menší či větší skupinu. Kvadrál bývá užíván pro malé skupinky alespoň čtyř a řádově maximálně sedmi. Pentál je vlastně kategorie zastřešující menší skupinky, které nejsou zahrnuté v žádném předchozím čísle. Logicky vyplývá, že plurál je číslo pro větší množství entit, konkrétní hranice, kde končí pentál a začíná plurál, není vždy stejná, rozhodně to není číslo pět.

Matasović oproti *sg.*, *du.* a *pl.* staví v *pie.* kolektivum jako čtvrté číslo, které má význam vlastně shodný s již nadefinovanými *kv.* a *pen.* „*The collective would have been the morphological category indicating that members of a group should be viewed together as a unit, rather than separately.*“¹⁰ V tomto významu je kolektivum významově shodně s *kv.* nebo *pen.*, jako např. již zmíněná rodina.

¹⁰ Matasović, Ranko: Collective in Proto-Indo-European, s. 107-121, in: Jones-Nley, Karlene (ed.): Proceedings of the seventeenth annual UCLA Indo-European conference – Los Angeles october 27-28. Institute for the Study of Man, Washington (D.C.), 2006, s. 108.

3. Projevy duálu v indoevropštině

3.1 Vznik a geneze gramatických kategorií

V rané fázi byla indoevropština spíše jazykem izolačním, případně polysyntetickým, paradigmata různých kmenů se teprve postupně vytvářela v průběhu vývoje. O vývoji jazyků existují dvě teorie – aglutinační a adaptační.

Aglutinační teorie chápe původ pádových koncovek v postpozicích, které postupně přirostly k substantivu. V tomto (prvním) období docházelo k řetězení nesklonných lexémů – z některých se stávaly derivační a gramatické morfémy, jiné nesly význam lexikální¹¹. Redukce nepřízvučných slabik uspíšila přechod od izolačního typu k typu aglutinačnímu, který je jenom krůček od flektivního.

Druhá (adaptační) – méně pravděpodobná a méně uznávaná – teorie naopak předpokládá, že pádové sufixy byly původně jmenotvorné elementy jednoho původního kořene, které postupně vytvořily paradigma a získaly konkrétní pádové významy.

Zpočátku neexistovaly kategorie pádů, čísel ani rodů. Domníváme se, že postupně vznikaly syntaktické pády (tj. N, A, L), čímž se utvořil prostor pro rozlišení dvou rodů – životného a neživotného (některé odvozovací morfémy jsou typické pro jednu třídu, některé nejsou přesně vymezené); poté vznikaly adverbiální konstrukce, které daly vzniknout dalším pádům (Abl.¹², I, D a Al.), v této fázi se začíná také pomalu objevovat plurál.

Významy pádů, jak je známe dnes, jsou produktem dlouhého a složitého vývoje. Pádové sufixy mají dva základní strukturální typy – slabičné, které se vyskytují především v plurálu, a neslabičné, které jsou k nalezení především v singuláru. Toto dělení nabízí hypotézu, že některé sufixy nesly příznak

¹¹ Bičovský, Jan: *Vademecum starými indoevropskými jazyky*. Praha: ÚSJ FF UK, 2009, s. 25-26.

¹² Ablativ mívá často stejné koncovky (ne-li úplně shodné) s genitivem, genitiv vyjadřuje neshodný přívlastek, ablativ pohyb od (přeneseně původ, důvod a příčinu). Dodnes v češtině najdeme ablativní předložkovou vazbu *kamarád od Karla* (namísto *Karlův kamarád*).

gramatického čísla. Domníváme se, že základní forma je indiferentní co do kategorie čísla a teprve připojením určitých elementů získává význam sg. nebo pl.

3.2 Praindoevropština

Přesné období, ve kterém se objevuje indoevropská jazyková rodina, není známé, jazyk známý jako praindoevropština se na samostatné jazyky rozpadá kolem roku 3 000 př. n. l.

Praindoevropština byla jazykem se silně rozvinutou flexí – vytvářela kompletní koncovkové paradigma v singuláru *o*-kmenů a u ostatních kmenů byla paradigma silně diferencovaná ve třech číslech (sg., du., pl.), ve třech osobách, v několika časech a osmi nebo devíti pádech (devátý je doložen pouze v chetitštině, osm si jich uchoval sanskrt, řečtina si jich ponechala pouze pět), aorist, imperfektum, futurum a optativ. Paradigmata jednotlivých kmenů si byla bližší u du. a pl., sg. vytvářel vzdálenější tvary¹³.

Duálové tvary pie. jmen jsou rekonstruovány pouze z části¹⁴:

	<i>o</i> -kmeny	<i>u</i> -kmeny	<i>ā</i> -kmeny
N, A, v mask., fem.	-oH	-uH	*-eh ₂ -iH > *ai
N, A, v neut.	-o-ih ₁ > *-oi	-	-ih ₁
G, L	-oi	-	*-h ₁ e/oHs > *ās
D, Abl., I	*-mih ₁	-	-

Máme doložené tři základní morfémy pro 1. i 2. osobu, du. i pl. – pro druhé osoby je zde **-te*, pro 1. os. du. **-ye* a pro 1. os. pl. **-me*. Duálové tvary nevznikají u zájmen. Duálové tvary pro všechny tři osoby nalézáme pouze v indoíránských a baltoslovanských jazycích, v řečtině tvoří duál pouze 2. a 3. osoba, naopak v góťštině 1. a 2. osoba. První osobu du. obsazuje praindoevropská koncovka *-u-* s proměnlivým vokálem.

¹³ Fortson, Benjamin W.: *Indo-European language and culture: an introduction*. Wiley-Blackwell, Oxford 2010, s. 83-4.

¹⁴ Beekes, R. S. P.: *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins B.V., 1995, s. 195.

Pro větší přehlednost uvedu příklady duálových tvarů vyčasovaných sloves ve všech třech číslech v následujících tabulkách.

Koncovky přítomného času aktiva¹⁵:

		védština ¹⁶	řečtina	gótština	pie.
sg.	1	émi (já jdu)	eimí (já jsem)	bairam (já nesu)	*-mi / *-h2
	2	ési	essí	bairis	*-si
	3	éti	estí	bairiḥ	*-ti
du.	1	ivás	-	bairos	*-ḡe-
	2	ithás	estón	bairats	*-to-
	3	itás	estón	-	*-to-
pl.	1	imás(i)	eimés (dórština)	bairam	*-me-
	2	ithá	esté	bairiḥ	*-te(-)
	3	yanti	entí (dórština)	bairand	*-(é)nti

Koncovky imperfekta v aktivu¹⁷:

		védština	řečtina	gótština	pie.
sg.	1	ábharam (nesl jsem)	épheron (nesl jsem)	- (nesl jsem)	*-m
	2	ábharas	épheres	bairais	*-s
	3	ábharat	étere	bairai	*-t
du.	1	ábrarāva	-	bairaiwa	*-ḡe(-)
	2	ábharatam	éphéretón	bairaita	*-to-
	3	ábharatām	éphérētēn	-	*-teh-
pl.	1	ábharāma	éphéromen	bairaima	*-me(-)
	2	ábharata	éphérete	bairaiḥ	*-te(-)
	3	ábharan	épheron	bairaina	*-(é)nt

¹⁵ Fortson, Benjamin W.: *Indo-European language and culture: an introduction*. Wiley-Blackwell, Oxford 2010, s. 92.

¹⁶ Existují (dosud nezodpovězené) dohady o vývoji sanskrtu z védštiny, sanskrt by v tomto případě byl kodifikovaný mrtvý liturgický jazyk nově plnící úlohu jazyka vědy, náboženství a umění.

¹⁷ Fortson, Benjamin W.: *Indo-European language and culture: an introduction*. Wiley-Blackwell, Oxford 2010, s. 92.

„Kategorie čísla má v prajazyce tři až čtyři položky, jejichž vzájemný vztah a původ je dosud nejasný. Je zřejmé, že se formální odlišování kategorie čísla pomocí ablautu a sufixů vytvářelo postupně. Totiž pádové morfémy jsou ve všech číslech poněkud odlišné a nedaří se u nich nalézt společné výchozí tvary (snad jen u akusativu) – i u starých, konsonantických kmenů je plurál z hlediska ablautu velmi odlišný od singuláru. Duál jako takový má jen velmi omezenou flexi, a patrně se vyvinul jen částečně. Konečně samostatnou kategorií čísla byla kolektiva, i když spíše derivační, nikoli gramatickou.“¹⁸

3.3 Rekonstrukce indoevropských duálových koncovek

„Prajazyk měl rozvinutou slovesnou flexi ve třech číslech – přičemž tak jako u substantiv byl duál naposledy vzniknuvší kategorií, a spíše než že by se byl všude ztratil či zjednodušil, nevyvinul se úplně ještě v prajazyce a dceřiné jazyky jej buďto dotvořily po svém, nebo nechaly zaniknout.“¹⁹

Existenci duálu v indoevropštině si vyvozujeme z jistých duálových reliktních snad ve všech indoevropských jazykových větvích – specifické stopy duálu můžeme pozorovat v jazycích indoíránských, germánských a baltoslovanských, v řečtině, tocharštině staré irštině nebo sanskrtu²⁰, systémy duálních tvarů v těchto jazycích rozlišují maximálně tři pádové formy²¹. Duál stoprocentně absentuje v chetitštině, žádné stopy nenacházíme také v italických a keltských jazycích s výjimkou staré irštiny. Můžeme proto usoudit, že duál byl pro indoevropštinu typický, ale *“Wahrscheinlich war diese Kategorie im Idg. selbst wenigstens beim Verbum – nie voll ausgebildet und die in den historischen Sprachen belegten Formen sind entweder Neuerungen aus nachindogermanischer Zeit oder sekundäre Differenzierungen von Pluralendungen schon aus der vordialektalen Periode.“*²²

Duální formy jména neexistují u všech indoevropských jazyků, a i u těch, které duál vyjadřují, nikdy nedošlo k vytvoření více než čtyř pádových koncovek. Tvar pro N obsazuje také pozice A a V, tvar G je shodný jako pro L, a D jako

¹⁸ Bičovský, Jan: *Vademecum starými indoevropskými jazyky*. ÚSJ FF UK, Praha 2009, s. 32.

¹⁹ Bičovský, Jan: *Vademecum starými indoevropskými jazyky*. ÚSJ FF UK, Praha 2009, s. 55.

²⁰ Duál nacházíme například i v neindoevropské (semitohamitské) arabštině.

²¹ Erhart, A.: *Indoevropské jazyky*. Praha, Academia, 1982, s. 93.

²² Kuryłowicz, Jerzy (Watkins, Calvert): *Indogermanische Grammatik, Band III: Formenlehre*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1968, s. 46.

I a Abl. Duální tvary pro všechny tři osoby nacházíme pouze u indoíránských a baltoslovanských jazyků, řečtina má duálové tvary pouze pro 2. a 3. osobu, germánské jazyky pro 1. a 2. os.

Deklinační systémy všech indoevropských jazykových systémů stojí na „kmenovém principu“²³, kmen je základem ohebných slov (vzniká spojením kořene a kmenotvorné přípony).

Nejsnáze se dají zrekonstruovat nominální (také tedy akuzativní a vokativní) tvary u *o*-kmenů: *-ō(u)* (do staroslověnštiny se posunuly v *-a*) a *i*-kmenů s *u*-kmeny: *-ī* (ve staroslověnštině *-i*) a *-ū* (*-y*). Erhart²⁴ se domnívá, že vznikly spojením kmenového vokálu s laryngálou H₃²⁵, hlavním pozůstatkem laryngály je délka. Kvůli rozkolísanosti koncovek *ā*-kmenů (sti. *-e*, lit. *-ie>-i*, stsl. *-ě*) je problém rekonstruovat původní tvar, Erhart tento tvar nalézá v původním tvaru femininní podoby číslovky dvě (**dwai* nebo **dwoi*), který převzalo i substantivum. Konsonantické kmeny nemají specifické koncovky, v různých jazycích přejímají koncovky od jiných kmenů (každý jazyk od jiného kmene), ve staroslověnštině se jedná o koncovky *i*-kmenů nebo *yo*-kmenů. Za původní nominativní koncovku neuter se považuje *-ī*, po připojení tematického vokálu se dá předpokládat, že koncovka vypadala **-io* (do staroslověnštiny v *-ě*).

Genitivní (lokální) indoevropský tvar vypadal pravděpodobně jako **-ous*.

²³ Princip kmenového systému náležel trojčlenné struktuře slovních tvarů kořen-kmenotvorná přípona-koncovka; během vývoje jazyka došlo k zastření švu zejména kmenotvorné přípony a původní koncovky, výsledkem byly střídnice, které se jeví jako nové koncovky. Různost koncovek vznikla tedy spojením stejných koncovek s různými kmenotvornými příponami. Skloňovací typy se nazývají „kmeny“, jenom aby bylo upozorněno na jejich původ. Rodový princip dělení deklinačních typů nastoupil až později v období samostatného vývoje slovanských jazyků. In: Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2002, s. 333.

²⁴ Erhart, Adolf: *Indoevropské jazyky*. Praha: Academia, 1982, s. 99.

²⁵ Termín laryngála se užívá pro zadní frikativy, které jsou označovány jako H₁, H₂ a H₃. H₁ jako jediná nemá žádné konsonantické reflexy, je tedy považována za první zaniklou. H₂ je jedinou skutečně dochovanou laryngálou, je to vůbec jeden z nejčastějších praindoevropských fonémů, v chetitštině je laryngálou orální (velární frikativou). H₃ je vlastně nedoložená a i v rekonstrukcích zastoupena pouze sporadicky, od H₂ se lišila pravděpodobně pouze labializací, H₃ mizí dříve než H₂.

U ide. duálního D a I se jedná o novotvary vzniklé ze sufixů D pl.: tvar N pl. byl *-ah* a tvar N du. *-ā(u)*. do starosl. se transformoval v koncovku *-ma*. Oba dva ide. pády se jeden od druhého odlišovaly intonací.²⁶

Na tento stav reaguje Kuryłowicz a vyslovuje nejpádňější argument vůbec proti existenci duálu v indoevropštině jako původní kategorii čísla. Nesouhlasí, že se duál v jazyce vyskytuje od prvopočátků vedle singuláru a plurálu – správně upozorňuje, že všechna dochovaná osobní zájmena pro duál jsou vytvářena z plurálních osobních zájmen.²⁷

²⁶ Erhart, Adolf: *Indoevropské jazyky*. Praha: Academia, 1982, s. 99.

²⁷ Kuryłowicz, Jerzy: *The inflectional categories of Indo-European*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1964, s. 153.

Duál ve slovanských jazycích

3.4 Baltoslovanština

Existence tohoto jazyka – spíše skupiny blízkých dialektů pie., ze které vznikly jazyky baltské a slovanské – je stále předmětem diskuzí a sporů. Od rozpadu praindoevropského jazyka žila obě etnika blízko sebe, tudíž na sebe nutně působila jak společensky a kulturně, tak jazykově – podobnost obou větví na všech rovinách (fonologické, morfologické i lexikální) lze tedy chápat buď jako přirozený společný vývoj, nebo jako vzájemný vliv jazyků na sebe.

Z baltských jazyků tři kategorie čísla rozlišovala pouze stará litevština, spisovná moderní litevština rozlišuje pouze sg. a pl., v některých litevských dialektech se ale duál zachoval dodnes.²⁸

3.5 Vývoj „slovanštiny“

Po rozdělení baltské a slovanské větve se slovanské jazyky vyvíjely dále, klasicky se dělí na tři historická období: před slovanské (navazující na praindoevropštinu), praslovanské a obecně slovanské²⁹. První etapa je období, ve kterém v indoevropštině probíhají změny ještě globálně, ale již se objevují dialekty, ve druhém období jsou jednotlivé dialekty již dostatečně samostatné, v období obecně slovanském můžeme pozorovat další dělení dialektů.

V některých slovanských dialektech (například u předchůdce ruštiny) původně duálový tvar (vyskytující se u maskulin po číslovce dvě) postupně splýnul se sg., a poté se rozšířil na číslovky tři a čtyři, neutra i feminina. K podobnému posunu došlo i v srbštině a chorvatštině – posun zde nepostihl feminina, která po číslovkách dva, tři, čtyři užívají N pl.

²⁸ Savickienė, Ineta: *The Acquisition of Lithuanian Noun Morphology*. Wien: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, s. 37.

²⁹ Ramat, Anna Giacalone – Ramat, Paolo: *The Indo-European languages*. Routledge, London & New York 1998, s. 96.

3.6 Praslovanština

Praslovanština byla zpočátku dialektem baltoslovanštiny, kterým se pravděpodobně mluvilo ve východní Evropě, na severní Ukrajině a v Bělorusku.

Praslovanština není fakticky doložena jako „prajazyk“, ze kterého se vyvinuly všechny slovanské jazyky. Této vývojové fázi předcházela protoslovanština, klasicky se praslovanština datuje do období mezi 3. – 4. stol. n. l. a 9. stol. n. l. Hláskové změny daly vzniknout samostatné větvi, ve které fonologické změny zapříčinily i rozsáhlé změny morfologické. Mezi velké změny toho období patří „zákon otevřených slabik“³⁰, vznik nosových vokálů ϵ a ϱ , monoftongizace diftongů (u , $’u$, \acute{e} , i) nebo metateze likvid³¹, je znatelná silná tendence k palatalizaci hlásek.³²

Praslovanština je jazyk výrazně flektivního typu, což znamená, že gramatické kategorie jsou vyjadřovány flexí a ohýbáním slov. Jména si z indoevropštiny z osmi pádů zachovala sedm (ablativ splynul s genitivem, je to stejných 7 pádů, jako má současná čeština), 3 čísla (sg., du., pl.), 3 rody (mask., fem., neut.), sloveso má 3 osoby a 3 čísla, 6 časů, ustupují atematická slovesa. Rekonstrukce ukázala obecně slovanské koncovky jako $-mb$, $-sb$, $-tb$. Pro formálně deklinační praslovanský systém je základním kamenem tzv. kmenový princip.

Základem ohebných slov je kmen, tři slovanské koncovky ($-b$, $-q$, $-b$) vznikly z jedné původní ide. akuzativní koncovky ($-m$) připojením ke třem různým kmenotvorným příponám³³:

- a) $*-o-m > *-\acute{u}m > *-\acute{u} > -b$
- b) $*-a-m > -q$
- c) $*-(en)m > *-(en)\acute{m} > *-(en)i\acute{m} > -(en)b$

³⁰ Zanikly souhlásky na konci slabik, tj. všechny slabiky byly otevřené.

³¹ Chronologicky zapadající na přelom 8. a 9. století, z původního *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* se ve výchoslovanské větvi stalo *torot*, *tolot*, *teret*, *telet*, a v západo- a jihoslovanské větvi *trat*, *tlat*, *trét* a *tlét*, a v západoslovanské levické větvi *trot*, *tlot*, *tret*, *tlet*.

³² Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2002, s. 332-333.

³³ Večerka, Radoslav: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Euroslavica, Olomouc – Praha 2006, s. 44.

Současně s kmenovým principem se k vytváření paradigmat deklinačního systému zapojilo i rozlišování rodů (také převzatých již z ide. doby, ale plně rozvinutých až v samostatném slovanském vývojovém stupni).

3.6.1 **Základní deklinační paradigmata³⁴:**

Praslovanské koncovky maskulin duálu *o*-kmenů jsou v N, A, v *v^blka* (koncovka *-a* se vyvinula z indoevropského *-ō(u)* a to se vyvinulo ze staršího laryngálního *-oH³⁵*). G, L *v^blku* (koncovka *-u* pochází pravděpodobně z indoevropského *-ous*), D, i *v^blkoma* (*-ma* považuje Erhart³⁶ za přetvořené *-mъ* z D pl. ovlivněné duálovou koncovkou v N, tedy dle *-ō(u) > -ā*). Tvary *u*-kmenů se tvoří podle vzoru pro N, A, V *syny*, G, L *synovi* a D, I *synъta*. Duálové koncovky u měkkých typů jsou podobné typům tvrdým: N, A, V *mōža*, G, L *mōžu* a D, I *mōžeta*. *Ā*-kmenové paradigma: N, A, V *rōcě*, G, L *rōku*, D, I *rōkama*. N-kmeny jako příklad tvarů konsonantických kmenů jsou *kamenī*, **kamenu*, *kamenuъta*.

Duálové tvary *o*-kmenů u neuter jsou: *věcě*, *věku*, *věkoma*. *Jo*-kmenová neutra distribuuji koncovky dle *polī*, *pol'u*, *pol'ema* (proti *věkoma*). Konsonantní *n*-kmenová neutra: *sěmeně*, **sěmenu*, *sěmenъta*. a *s*-kmeny: *slovesě*, *slovesu*, *slovesъta*.

Femininní *jā*-kmeny vytváří koncovky *duši*, *dušu*, *dušama*. A *i*-kmeny: *gosti* (*-i < -ī < -i-H^w*), *gostъju* (*-ъju < -iiâu < -ei-ous*), *gostъta* (*ъta < -imā*).

3.6.2 **Základní konjugační paradigmata³⁷:**

Systém časů byl bohatší než v dnešní češtině. Aorist vyjadřoval minulost bez zření k přítomnosti (je to jednoduchý čas minulý, vlastně prosté préteritum). Silný (asigmatický) aorist se tvořil z infinitivního kmene od sloves, která kořen zavírala konsonantem, tedy od sloves 1. a 2. třídy, bez připojení charakteristického *-s-*, které vůbec dalo vzniknout aoristovým pojmenováním (sigmatický nebo *s*-ový).

U asigmatického aoristu se vyskytovaly v duálu tvary pro první osobu *vedově/vedova*, pro druhou *vedeta*, a konečně pro třetí *vedete/vedeta*. Koncovka *-vě*

³⁴ Lamprecht, Arnošt: *Praslovanština*. Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Brno 1987, s. 87-96.

³⁵ Neví se, která laryngála to byla, Lamprecht předpokládá, že H₂, dnes se spíše uvádí H₁. In: Bičovský, Jan: *Vademecum starými indoevropskými jazyky*. Praha: ÚSJ FF UK, 2009, s. 21.

³⁶ Erhart, Adolf: *Indoevropské jazyky*. Praha: Academia, 1982, s. 121.

³⁷ Lamprecht, Arnošt: *Praslovanština*. Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Brno 1987, s. 96-111.

má nejasný původ, pravděpodobně podle zájmena *vě*, jakožto tvaru pro první osobu duálu „my dva“. U sloves na *k*, *g* se v praslovanštině střídaly tvary s palatalizací a bez palatalizace: 1. *mogově*, 2. *možeta*, 3. *možete*. Sigmatický aorist se tvořil ze zdloženého základu přidáním aoristového sufixu *-s-* a osobních koncovek (které jsou stejné jako u aoristu asigmatického). Duálové tvary tedy vypadaly např.: 1. *věsově*, 2. *věsta*, 3. *věste* (vědět); od slovesa *bodq*: *basově*, *basta*, *baste*; nebo od infinitivu *rekq*: *řechově*, *řesta*, *řeste*. Od sloves typu *vedq* – *vesti*, od kterých se tvoří asigmatický aorist, je možné vytvořit i tvary mladšího sigmatického aoristu, které ve staroslověnštině vypadaly: *vedochově*, *vedosta*, *vedoste*. Mladší sigmatický aorist má v češtině a v západoslovanských jazycích namísto tvaru *vedochъ* podobu *vedechъ*: *vedechově* (*vedechova*), *vedesta*, *vedesta*.

Vznik samostatného imperfekta nebyl doposud uspokojivě vysvětlen, tvary koncovek jsou ale známé a rekonstruované bez větších problémů. Je to tvar mladší než aorist, *-ch-* má od sigmatického aoristu. Tvary imperfekta od sloves 1. třídy v duálovém paradigmatu: *veděachově*, *veděašeta*, *veděašete*. Tvary *prosiechově*, *prosiešta*, *prosiešta/prosiešte* se vytváří analogicky podle tvarů jako *nesieše*.

Primární přítomní koncovky jsou ukázkově zachovány ve staré indičtině: *-mi*, *-sí*, *-ti* pro singulár a *-nti* pro plurál (jednoduché koncovky *-m*, *-s*, *-t*, *-nt* rozšířené o determinující formant *-i* nesoucí význam „právě nyní“). Duálové tvary od slovesa *jesmъ* se dochovaly do staroslověnštiny: *jesvě*, *jesta*, *jeste*. Další atematické sloveso³⁸ *damъ* mělo praslovanské duálové paradigma následující: *dadvě*, *dadta*, *dadte*. Sloveso *jím* je dochováno ve dvou praslovanských variantách, první je tvořena od *j-ěd-mъ* a časuje se *jambъ* (*javě*, *jasta*, *jaste*) a druhá od neprotetické podoby slova *ěd-mъ* a v 1. os. sg vypadá *ěmъ*.

Praslovanský infinitiv je zakončen na *-ti*, původně se jedná o ustrnulý (adverbializovaný) pád slovesného substantiva na *-t-* (pravděpodobně dativ). O dativním původu svědčí i vývoj v dalších indoevropských jazycích, například

³⁸ Slovesa tematická se od atematických liší přítomností tematického vokálu (*e* nebo *o*) mezi kořenem a osobní příponou.

anglický infinitiv si zachoval dativní předložku *to* (např.: *to write* psát), můžeme to potvrdit na dativním tvaru substantiva *the book – to the book*³⁹.

3.6.3 Deklinace zájmen

Deklinace bezrodých zájmen je snůškou kořenů, které se až po vzniku deklinace substantiv uspořádaly do deklinačního paradigmatu. Kořeny mnohých zájmen sahají hluboko do předindoevropského, nostratického⁴⁰ období. Výklad zájmených tvarů je proto problematický.

V následující tabulce můžeme pozorovat rekonstruovaná základní paradigma konkrétních duálových tvarů u praslovanských osobních zájmen z konce 8. stol.⁴¹:

	1.os.	2.os.	3.os., mask.	3.os., fem. + neut.
N	vě	va	ona	oně
A	na	va	ja	ji
G, L	naju	vaju	jeju	jeju
D, I	nama	vama	jima	jima

V 1. os. duálu je tvar *vě* (shodný s *-vě* u sloves) a mající paralely v staroindickém plur. *vayam*, gótském *weis*, anglickém *we*, nebo v chetitském *weš*. V prvních osobách všech čísel dochází ke střídání *m* a *w*. Dva základy 1. os. plurálu se vysvětlují původně exklusivní formou *my* a inkluzivní formou, po zaniknutí tohoto sémantického rozdílu došlo ovšem k splynutí do jednoho paradigmatu⁴². Duálové tvary *nama* a *vama* jsou tvořené dle vzoru jmenné deklinace.

³⁹ Lamprecht, Arnošt: *Praslovanština*. Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Brno 1987, s. 108.

⁴⁰ S myšlenkou nostratické teorie přišel dánský lingvista Holger Pedersen, celou hypotézu rozpracovali ruští lingvisté V. M. Illič Svityč a A. Dolgopolsky v 60. letech, kteří nostratický jazyk definovali jako výchozí pro šest jazykových rodin – indoevropskou, semitohamitskou, kartvelskou, uralskou, altajskou a drávidskou. Tato teorie nebyla přesvědčivě doložena, není všeobecně přijímána (v české lingvistice se k ní negativně stavěl např. Adolf Erhart). In: http://cs.wikipedia.org/wiki/Praindoevropsk%C3%BD_jazyk, ze dne: 9. 7. 2011.

⁴¹ Ramat, Anna Giacalone – Ramat, Paolo: *The Indo-European languages*. Routledge, London & New York 1998, s. 442.

⁴² Lamprecht, Arnošt: *Praslovanština*. Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Brno 1987, s. 111.

Základní paradigma rodových zájmen⁴³:

	mask.	neut.	fem.
N, A	ta	tě	tě
G, L	toju	toju	toju
D, I	těma	těma	těma

	mask.	neut.	fem.
N, A	*ja	*ji	*ji
G, L	jeju	jeju	jeju
D, I	jima	jima	jima

Pro duálové jsou příznačné tvary *ta*, *tě*, *tě*. Maskulinum *ta* < *tā* (< **tō(u)* < **to-H^wo*), *tě* je podle zakončení číslovky *dvě* (< *dwai*, *dwoi* z *d^oH^wai*), G, L *toju* se vytvořil z *toi-ous*, a D, I *těma* z *toi-ma*.

3.7 Obecně slovanské období

Slovanské jazyky se tradičně dělí do tří hlavních skupin, na jazyky východoslovanské (ruština, běloruština, ukrajinština), jihoslovanské (bulharština, makedonština, srbština, chorvatština, slovinština) a západoslovanské (čeština, slovenština, horní a dolní lužická srbština, polština, kašubština, polabština).

Večerka⁴⁴ navrhuje dělení tetrachotomické: jiho-východo-slovanské (bulharština, makedonština), jiho-západo-slovanské (srbština, chorvatština, slovinština), severozápadoslovanské (slovenština, čeština, lužická srbština, polština, kašubština) a severo-východo-slovanské (ukrajinština, ruština, běloruština). Večerka upozorňuje, že toto dělení odráží synchronní typologii, která inherentně obsahuje i diachronní členění, lépe než běžně přijímané trichotomické dělení.

Západní a jižní dialekty brzy ztratily vzájemný kontakt⁴⁵, obě dvě jazykové skupiny stále udržovaly jistý styk s východní větví.

⁴³ Lamprecht, Arnošt: *Praslovanština*. Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Brno 1987, s. 113.

⁴⁴ Večerka, Radoslav: *Staroslověnština*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1984, s. 69.

⁴⁵ K oddělení západních a jižních Slovanů došlo následkem vpádu uherských kmenů (zánik Velké Moravy), které obsadily původně slovanskou Panonii a místní Slovany postupně asimilovaly. Ze západu došlo přibližně ve stejné době k dokončení tlaku franské a následně východofranské říše na slovanské kmeny (značná část východních německých zemí a téměř celé území dnešního Rakouska se rozkládá na území obydleném původně slovanskými kmeny). Tím pádem byli těmito jazykově odlišnými etniky odděleni čeští a slovenští Slované od Slovanů korutanských, slovinských, slavonských a chorvatských. Vzájemná izolace logicky zapříčinila postupné odcizování se západoslovanských a jihoslovanských jazyků.

Jména si uchovala 7 pádů, 3 čísla a 3 rody, sloveso si uchovává 3 osoby, 3 čísla a 3 časy, roli zanikajícího imperativu přebírá optativ.

3.7.1 Staroslověnština

Vychází z jihoslovanských dialektů, původní praslovanský stav odráží natolik věrně, že je možné pozorovat totožné paradigmatické koncovky jak pro jména, tak pro slovesa v obou jazycích.

Domněnky o vzniku staroslověnštiny se měnily a různily, dnes je snad bez výjimky přijímán názor, že předchůdcem je jazyk soluňských Slovanů, který na Velkou Moravu přinesli Konstantin s Metodějem⁴⁶. Staroslověnština byla spíše liturgickým jazykem, který věrozvěstové rozšířili na další slovanská území, čímž dali v 9. století vzniknout staroslověnskému písemnictví⁴⁷.

Staroslověnština se datuje od příchodu věrozvěstů (r. 863) do 11.-12. století⁴⁸, kdy bylo násilně přerušeno staroslověnské písemnictví⁴⁹. Po oficiálním zániku velkomoravského písemnictví se pro tento jazyk užívá název církevní slovanština, která se roztránila do několika lokálních redakcí⁵⁰.

Substantivum si zachovává 7 pádů (lokál je stále bezpředložkový pád), 3 čísla, 3 rody (v mask. splynutí A a N, životná mask. užívají na pozici A tvar G, na rozdíl od neživotných). Slovesa vyjadřují 3 osoby a 3 čísla, zachovávají pouze malou skupinu atematických sloves, užívají se dva minulé časy (sigmatický aorist se stopami asigmatického a imperfektum). Staroslověnština pro dva předměty důsledně užívala duál. Na sedm pádů připadaly tři duálové tvary, pro N, A a V jeden, další pro G a L, a poslední pro D a I.

⁴⁶ Bratři Konstantin a Metoděj přišli ze Soluně na žádost velkomoravského knížete Rastislava na naše území r. 863. Jižní Slované v Byzanci rychle podléhali okolnímu vlivu, bývali pořečťováni a bývali bilingvní – je zjevné, že řečtina měla na staroslověnštinu vliv ve všech oblastech. In: Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2002, s. 438.

⁴⁷ Nejstarší texty byly napsány od 863 (příchod na Velkou Moravu) do konce století. Tento jazyk je zachycen v Kyjevských listech, což je nejstarší souvislý text psaný slovansky, 113 stran zapsaných hlaholicí, obsahově se jedná o modlitby/sakramentář přeložený z latiny.

⁴⁸ Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2002, s. 438.

⁴⁹ Pro Sázavský klášter zákaz r. 1097.

⁵⁰ Česká redakce staroslověnštiny (Glosy Jagičovy a Glosy Paterovy), bulharsko-makedonská redakce (mnoho památek zapsaných hlaholicí i cyrilicí), chorvátská redakce (Hlaholské vídeňské listy), panonská/slovinská redakce (Frizinské zlomky), ruská redakce (Evangeliiář Ostromirův), objevují se dohady o existenci polské redakce, ale neexistují jazyková svědectví, která by toto doložila.

Duál se užíval zpravidla důsledně k označení dvou se vyskytujících předmětů⁵¹, ve staroslověně je ale doložen mnohem důsledněji a bohatěji. Duál se užívá ne pouze k vyjádření párovosti, ale jakékoli dvojitosti, a k označení dvou souvztažných pojmů zahrnutých v jednom jméně (např. *roditelja* rodiče). Přes tuto expanzi duálu lze i ve stsl. pozorovat jeho ubývání. Užívání dvojného čísla v tomto období hodně pomohlo zpravidelnění stsl. tvarového systému.

3.7.1.1 Jména

Duálové tvary pro mužský rod:⁵²

	<i>o</i> -kmen	<i>io</i> -kmeny	<i>u</i> -kmen	<i>i</i> -kmen	<i>n</i> -kmen
N, A, V	raba (sluha)	mōža	syny	pōti (cesta)	kameni
G, L	rabu	mōžu	synovu	pōtju	kamenu
D, I	raboma	mōžema	synъma	pōtъma	kamenъma

Duálové tvary pro střední rod:⁵³

	<i>o</i> -kmen	<i>io</i> -kmeny	<i>n</i> -kmen	<i>nt</i> -kmen	<i>s</i> -kmen
N, A, V	lětě	sъnъmišti (synagoga)	imeně	otročatě (dítě)	tělesě
G, L	lētu	sъnъmištu	imenu	otročatu	tělesu
D, I	lětoma	sъnъmištъma	imenъa	otročatъma	tělesъma

Duálové tvary pro ženský rod:⁵⁴

	<i>a</i> -kmen	<i>ia</i> -kmeny	<i>i</i> -kmeny
N, A, V	ženě	dučši	kosti
G, L	ženu	dučšu	kostju
D, I	ženoma	dučšama	kostъma

⁵¹ Večerka, Radoslav: *Staroslověněština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha: Euroslavica, 2006, s. 139.

⁵² Večerka, Radoslav: *Staroslověněština v kontextu slovanských jazyků*. Euroslavica, Olomouc – Praha 2006, s. 140-152.

⁵³ Večerka, Radoslav: *Staroslověněština*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1984, s. 77-86.

⁵⁴ Večerka, Radoslav: *Staroslověněština*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1984, s. 79-80.

3.7.1.2 Zájmena

Bezrodá i rodová zájmena tvoří pro duál naprosto shodná paradigmata, jako je známe již z praslovanského období, viz tabulka s praslovanskými tvary výše.

3.7.1.3 Slovesa

Duálové koncovky tvořící jednotlivé časy a způsoby⁵⁵:

	prézens	imperativ	imperfektum	aorist sigm.	aorist sigm. st.	kondicionál
1.os.	-vě	-ěvě / -ivě	-achově	-ově	-sově / -chově	*bivě / bichově
2.os.	-ta	-ěta / -ita	-ašeta	-eta	-sta	*bi(s)ta
3.os.	-te	-	-ašete	-ete	-ste	*bi(s)te

Příklady časování některých atematických sloves *damъ*: *давѣ, даста, дасте*. *Věmъ*: *вѣвѣ, вѣста, вѣсте*. Sloveso *imamъ*: *имавѣ, имата, имате*. *Dělajqъ*: *дѣлаjevѣ, дѣлаjeta, дѣлаjete*. *Prosimъ*: *просивѣ, просиста, просисте*.

Kondicionál se tvořil z participia l-ového a optativu slovesa *byti* (**bivě, *bista, *biste*). Duálové tvary nejsou přímo doloženy.

3.8 Slovanské jazyky dnes

Již v obecně slovanském období jsou zřetelné tři větve slovanských dialektů. Nejstarší dokumenty sepsané východoslovanským dialektem pocházejí z 11. století z okolí Novgorodu. Západoslovanská jazyková větev je ze všech slovanských jazyků nejvíce morfologicky členěná. Ve východní oblasti naopak dochází ke ztrátě nominální flexe (např. deklinační systém bulharštiny a makedonštiny se silně opírá o předložky). Na jihoslovanských dialektech je založena staroslověnština, jakožto první zapsaný jazyk na našem území.

*„In the course of the Middle Ages, most Slavic languages lost the dual (still preserved only in Slovene and in Sorbian).“*⁵⁶

⁵⁵ Večerka, Radoslav: *Staroslověnština*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1984, s. 123-129.

⁵⁶ Gvozdanović, Jadranka: *Numeral morphosyntax in Slavic*, in: Gvozdanović, Jadranka (ed.): *Numeral Types and Changes Worldwide Trends in Linguistics. Studies and Monographs*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York 1999, s. 188.

V současných slovanských jazycích se kategorie čísla člení na singulár a protikladný plurál, ve slovinštině a lužičtině oproti singuláru (stále) stojí duál a plurál – jsou to tedy jazyky konzervující původní stav. V ostatních slovanských jazycích pozorujeme pozůstatky tohoto „třetího čísla“, duál zůstal na pozici plurálu u párových jmen ve většině slovanských jazyků dodnes.⁵⁷:

	oko	ucho	ruka
ruština	óko – óči	úxo – úši	ruká – rúki
běloruština	vóka – vóčy	vóxa – vúšy	ruká – rúki
ukrajinština	óko – óči	vúxo – vúxa	ruká – rúky
polština	oko – oczy	ucho – usy	ręka – ręce
čeština	oko – oči	ucho – uši	ruka – ruce
slovenština	oko – oči	ucho – uši	ruka – ruki
bulharština	okó – očí	uxó – uši	rǎká – rǎcé
makedonština	oko – oči	uvo - uši	raka - race

3.8.1 Jihoslovanské jazyky

U párových substantiv pozorujeme relikty duálu i v srbštině a chorvatštině: G pl. *očijū/očī, ušijū/ušī, plečijū/plečī, rukū/rukā, nogū/nogā*. Mezi další duálové relikty patří bulharské tvary pro G pl. *rǎce/noze*.⁵⁸ V srbštině a chorvatštině bývá u maskulin a neuter používán G sg. pro *dva/tri/četiri zákona*, pro feminina se používá tvar A pl.⁵⁹

Slovinština, která duál zachovala, bude pojednaná níže.

3.8.2 Východoslovanské jazyky

Duál jako číslo zde nenacházíme, ale reliktní podoby u párových částí lidského těla jsou zde k nalezení jako u většiny ostatních slovanských jazyků. Ruština po číslovkách *dva/dve, tri, četyre* používá pro počítané předměty G sg.

⁵⁷ Cubberley, Paul – Sussex, Roland: *The Slavic languages*. Cambridge University Press, New York, 2006, s. 225.

⁵⁸ Běličová, Helena: *Nástin porovnávací morfologie spisovných jazyků slovanských*. Karolinum, Praha 1998, s. 31.

⁵⁹ Běličová, Helena: *Nástin porovnávací morfologie spisovných jazyků slovanských*. Karolinum, Praha 1998, s. 31-32.

3.8.3 **Západoslovanské jazyky**

V češtině zůstaly duálové tvary v celém plurálovém paradigmatu u slov *oči* a *uši*, a na některých plurálových pozicích u párových substantiv: *ruce*, *nohy*, *prsa*, *ramena* a *kolena*. Duálové relikty v češtině jsou popsány v kapitole 5.3.1.

Polština u některých substantiv (také většinou párových) zachovává jak tvar pro duál, tak tvar pro plurál: G pl. *oczu/oczów*, *uszu/uszów*, i pl. *oczyna/oczami*, *uszyna/uszami*, *plecena/plecami*, *ręka/rękami*.⁶⁰

Lužická srbština v sobě zakonzervovala vedle duálu i imperfektum a aorist – vymyká se tím z ostatních západoslovanských jazyků, je tímto bližší jihoslovanským jazykům. Později bude také pojednána podrobněji.

⁶⁰ Běličová, Helena: *Nástin porovnávací morfologie spisovných jazyků slovanských*. Karolinum, Praha 1998, s. 31.

4. Relikty duálu v češtině

Šlosar v ESC⁶¹ pojmenovává „nejstarší vývojové stadium samostatného českého jazyka“ jako pračeštinu⁶¹. Datuje ji mezi konec 10. stol. a polovinu 12. stol., toto chronologické zařazení je diskutabilní – z této doby neexistují žádné celistvé písemné památky, z 10.-13. století se zachovaly pouze izolovaná slova a různé vpisky – někdy jsou glosy řazeny již do období staré češtiny, jindy ještě do období pračeského.

4.1 Stará čeština

Na pračeské období navazuje období staré češtiny (rané), které se datuje od 12. století do období vzniku prvních českých literárních textů, tedy do konce 13. století. Pro toto období jsou příznačné nesouvislé a neliterární písemné památky, jsou to bohemika, glosy a přípisky. Není nezajímavé, že první dochované české věty⁶² jsou současně i prvním dochovaným příkladem duálu: *Pauel dal geft plofcoucih zemu Wlah dal geft dolaf zemu bogu i fuiatemu fcepanu feduema dufnicoma bogucea a fedlatu.*⁶³

Morfologie je téměř nezměněná od pračeštiny, duál se běžně užívá v deklinaci i v konjugaci.

Čeština 14. století (nebo pozdní stará čeština), kterou máme písemně doloženou, působí jazykově velmi jednotně a regionálně nediferenciovaně. Během století se k zápisu přestává používat starší spřežkový pravopis a nahrazuje ho mladší spřežkový pravopis⁶⁴. Již ve staročeských památkách se porušuje mluvnická shoda duálu, která ustupuje plurálu.

⁶¹ Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2002, s. 328.

⁶² Z počátku 13. století, připsané do zakládající listiny kapituly litoměřické.

⁶³ Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2002, s. 92.

⁶⁴ Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2002, s. 73.

Komárek ústup dvojného čísla z jazyka přisuzuje založení této kategorie na pojmu párovosti, nikoli na původu od číslovky dva; toto potvrzuje stav, kdy duál v žádné době nebyl zcela a plně rozšířen v žádném paradigmatu, u substantiv, adjektiv, zájmen, ani verb⁶⁵.

Ve staré češtině se duál užíval ještě poměrně hojně, ale nejvíce pro označení tělesných párů: *ostrá zraky* (mask.), *rucě a nožě* (fem.), *oči, líci a koleně* (neut.); a po číslovkách dva a oba: *dva mučedlníky, dvě kopě, s obú stranú*.⁶⁶

V této době lze pozorovat postupný a nesystematický ústup duálu, např. v Trojánské kronice⁶⁷ nacházíme ne úplně netypický případ, kdy v jedné větě vedle sebe na stejné větne pozici stojí již plurálový a ještě duálový tvar: „*Jemuž se Diomedes zmužile postaví, takže oba té seči přestachu a vsedešta na koně*.”⁶⁸

4.1.1 Deklinační jmenné kategorie staré češtiny

Z kmene se tvoří rozdílné deklinační tvary dle gramatického rodu, čísla a dle pádů. Doposud zachované dvojně číslo nejdříve vymizelo z mluveného jazyka a postupně se vytrácelo i v písemnostech, až se vytratilo zcela (hlavní zlom v 16. století)⁶⁹.

Duálové tvary pro N, A, V: Mužské *o*-kmeny byly původně zakončeny *-ō*, ze kterého se do slovanštiny vytvořila pravidelná koncovka *-a*. Střední kmeny mají analogicky dle *a*-kmenů zakončení *-ě* (vznikl z původního *-ā*), u měkkých kmenů se často vyskytuje i koncovka *-i*, která je pravidelnou střídnicí za *-ě*. Z *-ū* se do staré češtiny stalo *-y*.

Duálové tvary pro G, L: Téměř bezvýhradně zde máme koncovku *-u*, která se vyskytuje také ve staroslověněštině.

Duálové tvary pro D, I: ve slovanštině známe veskrze pádovou příponu *-ma* (vznikla z *-mā* nebo z *-mō*).

⁶⁵ Komárek, Karel: *Historická mluvnice česká. Díl 1, Hláskosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969, s. 6.

⁶⁶ Komárek, Karel: *Historická mluvnice česká. Díl 1, Hláskosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969, s. 6.

⁶⁷ Překlad středověkých latinských Dějin vyvrácení Tróje vzniknuvší koncem 14. století.

⁶⁸ Daňhelka, Jiří (vyd.): *Kronika Trojánská*, Československý spisovatel, Praha 1951, s. 159.

⁶⁹ Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2002, s. 79.

Instrumentálová koncovka *-ma* opanovala plurálový tvar *-mi* v jazyce obecném, mluveném⁷⁰, a drží se dodnes (koncovku *-ma* v I pl. je v nespisovné češtině možné použít pro všechny tři rody).

Duálové tvary pro mužský rod:⁷¹

	<i>o-/jo-kmen</i>	<i>ɔjo-kmen</i>	<i>u-kmen</i>	<i>i-kmen</i>	<i>u-kmen</i>
N, A, V	bratra / oráča	rebřá	syny	gosti	dni / kameny
G, L	bratrú / oráčú	rebřú	synú	gostú	dňú
D, I	bratroma /oráčema/-oma	rebriema	synma	gostma	dnoma

Duálové tvary pro střední rod:⁷²

	<i>o-/jo-kmen</i>	<i>ɔjo-kmen</i>	<i>n-kmen</i>	<i>nt-kmen</i>	<i>s-kmen</i>
N, A, V	mestě / pol'i	znamení	rameni	kuřětě	uši / oči
G, L	městú / pol'ú	znameňú	ramenú	kuřatú	ušú / očú
D, I	městoma / pol'ema /-oma	znameníema	ramenoma	kuřatma	ušima / očima

Duálové tvary pro ženský rod:⁷³

	<i>ā-kmeny</i>	<i>jā-kmeny</i>	<i>ɔjā-kmeny</i>	<i>ū-kmeny</i>	<i>i-kmeny</i>
N, A, V	ženě	duši	paní	svekrvi	kosti
G, L	ženú	dušú	paňú	(nedoložen)	košťú
D, I	ženama	dušama	panáma	(nedoložen)	košťma

U zájmen je pro 1. os. původní nominální tvar *vě*, který není rodově rozlišen, vedle něj vznikl novotvar *va* (užíván také pro všechny tři rody), N 2. os. není doložený, podle původního (praslovanského) tvaru *va* předpokládá Trávníček nezměněné tvary, bývá za něj dosazovaný plurálový tvar *vy*. Neznáme ani doklady

⁷⁰ Trávníček, František: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha: Melantrich, 1935, s. 283.

⁷¹ Trávníček, František: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Melantrich, Praha 1935, s. 294-346.

⁷² Trávníček, František: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Melantrich, Praha 1935, s. 305-350.

⁷³ Trávníček, František: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Melantrich, Praha 1935, s. 311-325.

1. a 2. os. v A, podobu tvarů opět odvozujeme ze starších období, dobově se nahrazují buď plurálem *ny, vy* (nás, vás) nebo duálovým tvarem pro G, L *najú, vajú*.

Deklinace bezrodých zájmen v duálu⁷⁴:

	1.os.	2.os.
N	vě	va
A	na	va
G, L	najú	vajú
D, I	náma	váma

Deklinace rodových zájmen v duálu⁷⁵:

	1.os.	2.os.
N	ta	tě
A	ta	tě
G, L	toju	toju
D, I	těma	těma

4.1.2 Konjugační kategorie staré češtiny

Gramatické číslo u slovesa je vyjadřováno kongruencí mezi větnými členy (subjektem a predikátem), sloveso je závislé na řídícím jméně.

Dobrovský ve své mluvnici použil Doležalovo dělení sloves podle rozdílů a podobností mezi slovesnými – přítomnými a infinitivními – kmeny⁷⁶. Dobrovský prosazuje dělení tematických sloves dle infinitivních kmenů do šesti skupin (0, *-nu/-nou*, *-ě/-e*, *-i*, *-a*, *-ova*), z Dobrovského dělení ve svých mluvnicích vychází i Gebauer a Trávníček. Dostál oproti nim dělí tematická slovesa raději podle přítomných kmenů do pěti skupin (*-e*, *-ne*, *-je*, *-í*, *-á*).

⁷⁴ Trávníček, František: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Melantrich, Praha 1935, s. 354.

⁷⁵ Trávníček, František: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Melantrich, Praha 1935, s. 356.

⁷⁶ Přestože dělení sloves dle slovesných kmenů není Dobrovského původní myšlenka, její rozšíření a zavedení se mu po právu přisuzuje.

Trojí číslo je v každé ze tří gramatických osob⁷⁷:

	1.os.	2.os.	3.os.
sg.	já: nesu, nesl...	ty: neseš	on/a/o: nese
du.	my dva/ě: nesevě / -va	vy dva/ě: neseta	ona/i/y dva/ě: neseta
pl.	my: neseme	vy: nesete	oni/y/a: nesou

V přítomnosti máme singulární koncovky: pro první osobu *-u* nebo *-i* (staroslověnská koncovka byla *-o*), pro druhou osobu *-š* (ze *-ši*), ve třetí osobě koncovka chybí. Duální koncovky: pro první osobu *-vě* vedle kterého se nově paralelně užívá *-va* (staroslověnské *-vě*), pro druhou osobu *-ta* (stsl. *-ta*) a pro třetí rovněž *-ta* (stsl. *-te*). Plurální koncovky: pro první osobu *-me*, *-my*, *-m* (stsl. *-mъ*), pro druhou osobu *-te* (stsl. *-te*) a pro třetí osobu *-ú* nebo *-ie* (stsl. *-otъ* nebo *-etъ*). Atematická slovesa mají v duálu stejné koncovky jako slovesa tematická.

Slovesné duální koncovky staré češtiny⁷⁸:

	prézens	imperativ	imperfekt	asigm. aorist	sigm. aorist
1.os.	-vě / -va	-vě / -va/ -ma	-iechově / -iechova / -áchově / -áchova	-ově / -ova	-echově / -chově
2.os.	-ta	-ta	-iešta / -iesta / -ášta / -ášta	-eta	-esta / -ešta
3.os.	-ta	-	-iešta / -iesta / -ášta / -ášta	-eta	-esta / -ešta

Při finitních tvarech (indikativ, imperativ, kondicionál) je rozdíl v čísle vyjádřen současně i rozdílnými osobními příponami.

Duál v období staré češtiny již zaniká, v písemnostech se vyskytuje zřídka, soudí se tedy, že v mluveném jazyce se již nepoužíval.

⁷⁷ Gebauer, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví. II. Časování*. Nákladem F. Tempského, Praha 1898, s. 3.

⁷⁸ Gebauer, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví. II. Časování*. Nákladem F. Tempského, Praha 1898, s. 3-69.

Pro 1. os. du. původní koncovky neznáme, ve staroslověně se vyskytovala původně jedna koncovka: *nese-vě* (přezens), *nesě-vě* (imperfektum), později se přidala druhá varianta *-va*. Ve staroslověně se pravidelně objevuje *-vě*, varianta *-va* se objevuje výjimečně. Ve staré češtině jsou pro obě varianty známy doklady ze stejné doby (ale *-vě* je užíváno častěji než *-va*). Z četnosti výskytu tvarů se vyvozuje, že přípona *-vě* je pro slovanštinu vlastní, původní, a že tvar *-va* vznikl až sekundárně. Tvary *-vě* a *-va* nerozlišují nijak rody, rodový rozdíl se ale vyvinul ve slovinštině: *-va* je pro mask., a pro femininum *-ve*, *-vi* (vyvinuly se z *-vě*).

Z *-va* se patrně pod vlivem koncovek 1. os. pl. vyvíjí *-ma*. Pozměněná duálová koncovka *-ma* se rozmůže v textech, postupně se zatemní rozdíl du. a pl. až plurálové tvary *-me* úplně převládnu a duál zcela vytlačí.

Pro 2. os. du. známe slovanskou příponu *-ta*. Ve staroslověně stála na pozici koncovky u více časů: *nese-ta* (přezens), *nesě-ta* (aorist). Ve staré češtině zůstala shodná koncovka: *nese-ta* (přezens), *nesě-ta* (imperfektum), *nese-ta* (aorist). Stejnou koncovku nalézáme v litevštině (*suka-ta*, přezens), čímž se nám potvrzuje původní tvar *-tā*.

Ve 3. os. du. máme koncovku *-te*, praslovanské: *nese-te* (přezens), *nese-te* (aorist). Původní tvarem bylo *-tes*. Již ve staroslověně se ve třetí osobě vyskytuje vedle *-te* i tvar pro druhou osobu *-ta* (zda se skutečně jedná o výpůjčku od 2. Osoby, nebo se tento tvar vyvinul nějak jinak, není jasné a známé). Tato koncovka se zachovala i do staré češtiny: *nese-ta* (přezens), *nese-ta* (aorist).

4.1.3 Duál v Dalimilově kronice⁷⁹

N. Kvítková se zabývala kategorií duálu v rukopisech 1., 2. a 3. redakce Dalimilovy kroniky⁸⁰.

Jako nejvýraznější skupinu pojímá – zcela nepřekvapivě – párová substantiva. „Substantiva oko a ucho mají doloženy vždy a ve všech rukopisech pouze duálové

⁷⁹ Kvítková, Naděžda: *Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila*. in: *Listy filologické*, roč. 102, Academia, Praha 1979, s. 199-211.

⁸⁰ První redakci tvoří Cambridžský rukopis z roku 1350, Vídeňský rukopis z konce 14. stol. a Františkánský rukopis z roku 1440. Rukopisy Lobkovický (1. pol. 15. stol.), Cerronský (1443), Pelclův (pol. 15. stol.) a Fürstenberský (konec 15. stol.) tvoří redakci druhou. Za třetí redakci je označován Zebererův rukopis (1459).

*koncovky, a to i v případech, kdy nejde o jednu dvojici, nýbrž o dvojic několik, tedy vlastně o plurál.*⁸¹ Uvádí příklad duálu: *káza Prkošovi oči vynieti*, i příklad duálového tvaru na plurálové pozici: *všem káza oči vynieti*. Subst. *ruka* má duálové tvary pravidelně, pouze jde-li o užití s duálovým významem (např. *rucě držěti*), ztratí-li se párovost, vyskytuje se duál většinou, ale ne pravidelně. Subst. *noha* zaznamenává výrazný pokles duálových tvarů, převládají zde plurálové tvary, duál zůstává na pozicích společného výskytu s *rucě*. Duálové tvary u subst. *noha* jsou zachovány pouze jako archaický opis předlohy.

Duál se držel déle také ve spojeních s číslovkami *dva* a *oba*, např. *oba kněžě na horu přijidesta*, kde se duál zachovává jak u mask. v N, tak u tvaru slovesa. Důsledně je ve všech rukopisech zachován také tvar L du., např.: na *dvú miestú*.

Mnoho duálových tvarů se ztratilo přestylizováním původního textu, např. *mu dvěma penězoma dlužen*, nahradila neinstrumentální formulace *dva penieze dlužen*.

Často se v kronice objevují náhodné dvojice bez číselného zdůraznění, tyto momenty jsou pro nás nejpodstatnější, protože ukazují, zda je duál skutečně funkční samostatnou gramatickou kategorií. Distribuce se různí napříč rukopisy a kmeny, ale souhrnně můžeme říci, že duálové tvary jsou zachovány. „*Duálové tvary substantiv tedy nejlépe zachovávají rukopisy Lobkovický (97,42%), Cambridžský a Cerronský (97,06%). Naopak nahrazováním duálových tvarů plurálovými, po případě jinými stylizacemi se nejvýrazněji vyznačuje rukopis Fürstenberský.*“⁸²

„*Rozdílné poměry zjišťujeme také podle jednotlivých tvarů. Nejčastěji vůbec se vyskytuje tvar pro nom a ak. v těchto pádech se také duálové koncovky nejpevněji udržují. Tvary ostatních pádů mají podstatně menší frekvenci. Nejvýraznější pokles duálových tvarů nacházíme v genitivu.*“⁸³

⁸¹ Kvitková, Naděžda: *Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila*. in: *Listy filologické*, roč. 102, Academia, Praha 1979, s. 199.

⁸² Kvitková, Naděžda: *Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila*. in: *Listy filologické*, roč. 102, Academia, Praha 1979, s. 203.

⁸³ Kvitková, Naděžda: *Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila*. in: *Listy filologické*, roč. 102, Academia, Praha 1979, s. 203.

U adjektiv nebyl nikdy rozpor mezi ním a řídícím jménem – duálové tvary u adjektiv závisí tedy na ponechání či naopak nahrazení duálového tvaru subst., u zájmen je naopak možno pozorovat výrazný pokles duálových tvarů.

Slovesa také důkladně dodržují shodu se substantivem, duálové tvary jsou používány, i pokud je subjekt složen ze dvou sg., např.: *Boreš a Havel z země jědesta*, nebo *ciesar s papežem počesta sě hněvati*. Ze všech duálových tvarů jich bylo 66,95% zachováno, a 33,05% bylo nahrazeno plurálovou formou⁸⁴.

Nejpevněji se v Dalimilově kronice zachovaly duálové tvary u subst. a číslovek, nejvýraznější ústup je patrný u zájmen (hlavně u osobních), u sloves zůstávají duálové tvary pravidelně v préteritech, v přítentiu a futuru jsou hojně nahrazovány plurálem.

4.2 Střední čeština

Jako období střední češtiny obecně chápeme češtinu od husitské doby až po národní obrozování, v 15. a 16. stol. ústup duálu pokračuje (v psané mluvě pod vlivem latiny dochází k ústupu rychleji než v jazyce mluveném), duál ustupuje jak v konjugaci, tak v deklinaci. V období humanistické češtiny můžeme již prohlásit, že duál zanikl. Přežívají pouze (dodnes) některé tvary u párových jmen (ve větší míře u jmen *ruka a noha*, v míře menší u slov jiných) a u číslovek *dvě, obě* a *sto* – tyto tvary nejsou ale chápány jako zbytek duálu, ale nepravidelné tvary plurálové. Přestože duál přestal být živou mluvnickou kategorií, duálové tvary se udržovaly po číslovkách dva a oba: na *obě straně, dva česká groše, dvě léte*⁸⁵.

Stav ústupu zaznamenává ve své gramatice⁸⁶ i Jan Blahoslav, z jeho textu lze vyčíst, že duál zbytkově existuje pouze u jmen. Staví se zde proti tendenci Filomata, Optáta či Gzella nahrazovat duálový tvar *dvěma* tvarem analogicky plurálovým

⁸⁴ Kvitková, Naděžda: *Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila*. in: *Listy filologické*, roč. 102, Academia, Praha 1979, s. 210.

⁸⁵ Komárek, Karel: *Historická mluvnice česká. Díl 1, Hláskosloví*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1969, s. 6.

⁸⁶ Gramatika česká byla sepsána 1571, tiskem vyšla ale až 1857, jedná se vlastně o opis starší gramatiky češtiny od Beneše Optáta, Petra Gzella a Václava Filomatesa, kterou Jan Blahoslav bohatě doplnil svými komentáři.

dvoum, sám se zastává pravidelného užívání „*jakž staří říkávali a psávali*“⁸⁷. Blaoslav výslovně kritizuje Optátovu nedůslednost, že tvar *dvěma* považuje za zastaralý a chybný, a sám současně používá duálové spojení *dvě noze*. Upozorňuje zde např. na nepravděelné užití *dvěma panům sloužiti*, kde se mísí plurál *panům* s duálem *dvěma*, a doporučuje jeho nahrazení původním důsledným duálovým *dvěma panoma*. Současně upozorňuje na stav, že se duál (přestože byl na ústupu) vyskytoval na pozicích, které by měly být obsazené plurálem, např.: „*škřehot zuboma, měli říct zubův, nebo více mívá člověk zubů v oustech nežli dva*“⁸⁸.

Od 17. století se duál přestal rozlišovat od plurálu, a jako gramatická kategorie zcela vymizel a zanikl. Mezi 17. a 18. stoletím v barokním období se vedle pl. tvaru *zubami* začíná opět vyskytovat i původně duálový tvar *zubama*, analogicky potom vzniká i *ženama* či *městama*.⁸⁹

4.3 Současná čeština

Od 80. let 18. století do 40. let století 19. se formuje nový spisovný jazyk český. Východiskem nového jazyka se staly písemnosti humanistické češtiny. Vzhledem k faktu, že v období humanismu duál v češtině již nebyl plně rozšířen, nemůžeme očekávat, že by se nyní do jazyka vrátil jako plnohodnotná kategorie.

4.3.1 Relikty duálu dnes

Hlavní sémantickou složkou kategorie čísla je protiklad jednotnosti – nejednotnosti (kvantitativní určenosti – neurčenosti), tento protiklad se odráží ve dvou souborech tvarů substantiv. Akademická mluvnice se o duálu jako kategorii čísla pro češtinu vůbec nezmiňuje⁹⁰. Párové části lidského těla jsou zde zařazeny do sémantické podskupiny, ve které převažují plurálové tvary nad singulárními (přestože singulár je v češtině bezpříznakové číslo, u této skupiny je to ale naopak) společně s názvy oděvů (*přezívky*), plodů (*mandle*) nebo např. potravin (*škvarky*).⁹¹

⁸⁷ Čejka, Mirek – Šlosar, Dušan – Nechutová, Jana: *Gramatika české Jana Blahoslava*. Masarykova univerzita v Brně, Brno 1991, s. 243.

⁸⁸ Čejka, Mirek – Šlosar, Dušan – Nechutová, Jana: *Gramatika české Jana Blahoslava*. Masarykova univerzita v Brně, Brno 1991, s. 243.

⁸⁹ Šlosar, Dušan – Pleskalová, Jana: *Barokní čeština*. s. 70, in: ESČ.

⁹⁰ *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia, 1986, s. 42 – 43.

⁹¹ Neplést s pomnožnými jmény, u této skupiny lze formálně bezproblémově vytvořit distinkci singuláru a plurálu, jde čistě o sémantické vyčlenění.

Ani PMČ vedle singuláru a plurálu duál nijak nezmiňuje. U femininního vzoru *žena* PMČ vyděluje ale podtyp *ruka* (ke kterému patří ještě jméno *noha*), který má „zvláštní (starší duálové) tvary, jde-li o názvy částí těla [...] neoznačují-li substantiva *ruka, noha část těla, skloňují se podle vzoru žena. [...] Příslušné shodné tvary adjektiv a zájmen mají v i pl. také koncovku -ma.*“⁹² Tvary *prsou, ramenou* či *kolenou* PMČ hodnotí jako tvary pomnožné, nikoli jako relikty duálu.

„U několika podstatných jmen označujících části těla, které máme po dvou (oči, uši, ruce, nohy, prsa, ramena, kolena), jsou v některých pádech množného čísla tvary odlišné od tvarů obvyklých podle příslušného vzoru. Protože se jimi zpravidla označují části těla vyskytující se po dvou, nazývají se tyto tvary dvojné (neboli duálové).“⁹³

Pro češtinu jako flektivní jazyk je typické, že společně s pádem bývá vyjádřeno i číslo (*horníci* = 1. pád pl.). Duálové tvary tvoří celé paradigma pouze u podstatných jmen *oko* a *ucho* v pl.⁹⁴:

N, A	oči	uši
G	očí	uší
D	očím	uším
L	očích	uších
I	očíma	ušima

⁹² Karlík, Petr – Nekula, Marek – Rusínová, Zdenka (ed.): *Příruční mluvnice češtiny*. Nakladatelství lidové noviny, Brno 1995, s. 255.

⁹³ Havránek, Bohuslav – Jedlička, Alois: *Česká mluvnice*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1960, s. 121.

⁹⁴ Havránek, Bohuslav – Jedlička, Alois: *Česká mluvnice*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1960, s. 121.

Ostatní párová jména obsazují duálovými tvary pouze některé pozice plurálového paradigmatu, a na jiných pozicích se vyskytují souběžně i s plurálovým tvarem⁹⁵:

N, A, V	ruce	-	-	-	-
G	rukou	nohou / noh	prsou	ramenou / -en	kolenou / -en
D	-	-	-	-	-
L	rukou / -ách	nohou / -ách	prsou	ramenou / -ech	kolenou / -ech
I	rukama	nohama	-	-	-

Duálové tvary se zachovaly pouze u párových částí (lidského) těla, užívají se ale důsledně bez ohledu na konkrétní počet párů (*kůň hrabal všema čtyřma nohama, tvé místo bych bral všema čtyřma, peníze prochází stále týmaž hrabivýma rukama*). Duálový tvar se v I používá i pro deminutiva párových slov (*kope nožičkama*). Tyto zbytky duálových tvarů nesou u fem. a neut. plurálový význam, u mask. se duálové tvary vyskytují pouze výjimečně, v hovorové češtině je původně duálový tvar instrumentálu velice progresivní a „vytlačuje“ spisovné tvary i pl. napříč rody (např. *Slavili jsme s kamarádama.*) – tato tendence se v češtině objevuje od 15. století, od století 17. je citelná. Koncovka *-ma* v I pl. se i dnes šíří v hovorovém jazyce, jak ke všem femininům, tak i řadě maskulin a neuter: *řížema, dušema, kostma, paníma, pánama, strojema, městama, mořema, staveníma*....

Jsou-li k těmto slovům připojena adjektiva, pronomina nebo adjektivní numeralia, přejímají také duálové tvary, např.: *těma bystrýma očima, mezi čtyřma očima, brát všema čtyřma rukama/nohama*.

V přeneseném významu párových jmen jsou používány pravidelné tvary množného čísla: *oka na polévce, hodinové ručičky, ucha u hrnce, z ramen semaforu, za nohami stolu*.

⁹⁵ Havránek, Bohuslav – Jedlička, Alois: *Česká mluvnice*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1960, s. 121.

Plná duálová flexe zůstala pouze u číslovek *dva, dvě – oba, obě*, duálové tvary ve spojení se substantivy končícími na *-ma* v I pl. přejímají i číslovky *třema* a *čtyřma* (*mezi čtyřma očima*)⁹⁶.

Vedle číslovky *dvě* si duálové tvary uchovala ještě číslovka *sto*: *jedno sto – dvě stě – tři (a více) sta*.

U sloves se duál nezachoval žádným způsobem.

⁹⁶ Karlík, Petr – Nekula, Marek – Rusínová, Zdenka (ed.): *Příruční mluvnice češtiny*. Brno: Nakladatelství Lidové noviny, 1995, s. 306-307.

5. Duál ve slovinštině

Slovinština patří do západní jihoslovanské větve společně s chorvatštinou a srbštinou. Zapisuje se latinkou, má přibližně 2 miliony mluvčích, slovinština je velmi rozmanitým jazykem s mnoha (vzájemně srozumitelnými) dialekty – lingvisté se shodují na počtu 48 dialektů.

5.1 Vývoj slovinštiny

Slovinština se zapisuje upravenou latinkou s přidanými znaky č, š a ž. Po dlouhých sporech byla v polovině 19. století přejata chorvatská abeceda⁹⁷ (ze které byly odstraněny znaky, které slovinština neužívá).

Nejstarší známé příklady psaného slovinského dialektu nalezneme ve Frisinských zlomcích⁹⁸. Tyto náboženské spisy jsou nejstarším dokladem zápisu slovanského jazyka latinkou, jsou psány slovinským (panonským) typem staroslověnštiny. Reformátoři 16. století Primož Trubar, Adam Bohorič a Jurij Dalmatin standard němčiny jako úředního jazyka neakceptovali a v duchu reformace zapisovali své práce ve slovinštině. Konstantní historický vliv němčiny na slovinštinu je pozorovatelný dodnes. Po skončení 2. světové války vznikla Jugoslávská federace, slovinština byla jedním z úředních jazyků federace, přesto ale v rámci federace byla upřednostňována srbo-chorvatština. Teprve roku 1991 získalo Slovinsko nezávislost a jako úřední a oficiální jazyk ve všech oblastech veřejného života si zcela logicky zvolilo právě slovinštinu. Slovinština je po oficiální stránce tedy mladým, novým jazykem. Slovinština je na oficiální rovině novým jazykem.⁹⁹

⁹⁷ Tzv. spor o abecedu byl vyřešen přijetím upravené chorvatské abecedy *Ljudevita Gaje* (tzv. *Gajice*) v roce 1833.

⁹⁸ Frisinské památky nebo zlomky (slovinštiny *Brižinski spomeniki*, latinsky *Monumenta Frisingensia*) jsou datovány mezi roky 972 a 1093, pojmenovány jsou podle frisinského kláštera, kde byly roku 1803 nalezeny., In: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Frisinsk%C3%A9_zlomky>, ze dne: 4. 7. 2011.

⁹⁹ Více o vývoji slovinštiny, Honzak-Jahič, Jasna: *Osnovni podatki o slovenskem jeziku*. In: Honzak-Jahič, Jasna: *Slovenščina ni težka. Slovinština není těžká*. Praha: Karolinum, 2003, s. 4 – 14.

5.2 Projevy duálu ve slovinštině

Slovinština užívá v minulém čase pomocné sloveso ve všech osobách, na rozdíl od češtiny nebo slovenštiny, kde pomocné sloveso ve 3. os. sg. i pl. vymizelo, nebo od ruštiny, která neužívá pomocné sloveso vůbec. Pro budoucí čas se používá stejný tvar I-ového participia jako pro čas minulý, časy jsou rozlišeny tvarem pomocného slovesa *být (biti)*.

Dokonavost rozlišuje slovinština pouze u některých sloves.

5.3 Duál ve slovinštině

5.3.1 Jména

Slovinština používá duál dosti pravidelně, ve slovinštině někdy též označovaný jako „řeč milenců“. Kategorie čísla slovinština rozděluje na rovině singularita – nesingularita, a nesingularitu dále dělí na množinu a nemnožinu, kde nemnožina je duál a množina plurál.

Tašja Jakop ve své studii mapuje situaci v moderní slovinštině, ukazuje, že tendence současného jazyka je odklánět se od neuter – dochází k maskulinizaci či feminizaci na základě přirozeného rodu. Stejně tak upozorňuje na pluralizaci duálu. „*Pluralisation of the dual is found at some dialects on the borders with Italy and Croatia.*“¹⁰⁰

U maskulin se duálové koncovky zachovávají lépe než u feminin a neuter, což chápe jako důkaz progresivnější maskulinizace v duálu než v singuláru, a v singuláru než v plurálu¹⁰¹.

Pro feminina a neutra vytváří duál homonymní koncovku: *-i* (*dve sestri* – fem. du., *dve ôkni* n. du.). Koncovka pro maskulizovaná neutra v duálu a pluralizovaná neutra v duálu je rovněž shodná: *-a* (*dva okna*)¹⁰². Ve většině dialektů je duálový tvar pro maskulina *-a* (*stôla*).

¹⁰⁰ Jakop, Tjaša: *The Influence of the Grammatical Category of Number on Neuter Nouns in Slovene Dialects*, in: *Dialectologia et Geolinguistica*, roč. 17, De Gruyter Mouton 2009, s. 27.

¹⁰¹ Jakop, Tjaša: *The Influence of the Grammatical Category of Number on Neuter Nouns in Slovene Dialects*. In: *Dialectologia et Geolinguistica*, roč. 17, PDF: Mouton De Gruyter 2009, s. 19.

¹⁰² Jakop, Tjaša: *The Influence of the Grammatical Category of Number on Neuter Nouns in Slovene Dialects*, in: *Dialectologia et Geolinguistica*, roč. 17, PDF: De Gruyter Mouton 2009, s. 18.

Feminina zakončená na *-a*, feminina končící souhláskou, maskulina a neutra a jejich duálové paradigma (základní vzory, podvzory nejsou uváděny)¹⁰³:

	fem. <i>-a</i>	fem.	mask.	mask.	neut.
N	lípi	níti	ráka	nôža	mésti
G	líp / gorá	níti	rákov	nôžev	mést
D	lípama	nítma	rákoma	nôžema	méstoma
A	lípi	níti	ráka	nôža	mésti
L	na lípah	na nítih	pri rákih	na nôžih	v méstih
I	z lípama	z nítma	z rákoma	z nôžema	z méstoma

Příklad věty, kde je mask. v duálu: *Njegóv in mój ôče sta bila bráta*. Fem. tvar v kontextu věty: *Na trávniki se páseta dvě krávi*. a neut. mající stejné zakončení jako fem.: *Pismonóša mi je prinesél dvě písmi*.

5.3.2 Osobní zájmena

Nominativní tvary zájmen končící *-a* jsou tvary pro maskulina, tvary na *-e* jsou zaměnitelné a shodné pro fem. i neutr. Zájmenný systém slovinštiny pro duál¹⁰⁴:

N	mídva, médve, mídve ¹⁰⁵	vídva, védve, vídve	ônadva, ônedve, ônidve
G	náju	váju	njíju, ju, jih
D	náma	váma	njíma
A	náju	váju	njíju, ju
L	pri náma	pri váma	pri njíma
I	z náma	z váma	z njíma

¹⁰³ Toporišič, Jože: *Slovenska slovnica*. Ljubjana: Založba Obzorja Maribor, 2000, s. 290-302.

¹⁰⁴ Toporišič, Jože: *Slovenska slovnica*. Ljubjana: Založba Obzorja Maribor, 2000, s. 305.

¹⁰⁵ Nominální tvary zájmen jsou tvořeny shodným způsobem jako např. ve staré angličtině, kde je redukované duálové zájmeno *wit* vytvořené z *we-two*.

5.3.3 Slovesa

Kořeny končící samohláskou připojují koncovky: *-va, -ta, -ta*. Duálové tvary koncovek dle slovesných tříd konsonantických kořenů¹⁰⁶:

	prezent	imperativ
I.	-eva, -eta, -eta	-iva, -ita
II.	-jeva, -jeta, -jeta	-iva, -ita
III.	-ava, -ata, -ata	-ajva, -ajta
IV.	-iva, -ita, -ita	-jva, -jta

Préteritum i futurum se tvoří spojením pomocného slovesa a *l*-ového přičestí v příslušném rodě. Pomocné sloveso pro futurum je sloveso *být* v příhodném tvaru, což pro duálové tvary jsou: *bóva, bósta, bósta*. Vyčasované sloveso *být* v přítomném čase (duálové tvary jsou *sva, sta, sta*) plní úlohu pomocného slovesa pro préteritum.

¹⁰⁶ Jurančič, Janka: Slovenački (slovenski) jezik. *Gramatika slovenačkoga (slovenskog) jezika za Hrvate i Srbe*. Državna založba Slovenije, Ljubjana 1971, 190.

6. Duál v lužické srbštině

Lužická srbština je souhrnný název pro dva samostatné spisovné jazyky historického teritoria okolo Lužice, tedy jihovýchodní části území na východě Německa. Horní lužická srbština je jazyk užívaný na jihu území okolo města Budyšin a dolní lužická srbština je jazyk, kterým se mluví na severu lužického teritoria okolo Chotěbuzi. Oba jazyky jsou stojí na základech místních dialektů – dominantnější dialekty samozřejmě zastínily okrajové jevy, centrální města jsou zároveň i dialektickými centry.

Horní lužická srbština má větší počet mluvčích, lze to přisoudit silnějšímu vlivu okolních slovanských jazyků; až ¾ všech lužickosrbských mluvčích mluví právě horní lužickou srbštinou¹⁰⁷. Dolní lužická srbština je v německém území zanořenější, je také progresivnější u hláskových změn a asimilací.

6.1 Deklinační kategorie v horní lužické srbštině

Duál se užívá v případě, že subjektem jsou dvě entity stejné substance (*Tak podawaštaj mužej sčicha snop po snopje na wóz.*¹⁰⁸), nebo u libovolného počtu entit vyskytujících se párově (*Syčkaj, bosy a z mokrymaj nohomaj, stupaštaj pomalu přez překčěwace mlóče.*¹⁰⁹). V tomto druhém případě je duál libovolně zaměnitelný s plurálem, ale mluvčími je upřednostňován výběr duálových tvarů (bez výjimek u párových částí lidského těla).

¹⁰⁷ Schaarschmidt, Gunter: *A historical phonology of the Upper and Lower Sorbian languages*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1998, s. 17.

¹⁰⁸ Faßke, Helmut – Michalk, Siegfried: *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie*. Akademie der Wissenschaften der DDR, Bautzen (Budyšin) 1981, s. 429, Kmječ.

¹⁰⁹ Faßke, Helmut – Michalk, Siegfried: *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie*. Akademie der Wissenschaften der DDR, Bautzen (Budyšin) 1981, s. 430, Brězan.

Příklad deklinačního duálového paradigmatu¹¹⁰:

	mask.	fem. + neut.
N, V	dubaj	žonje (słowje)
G	dubow	žonow / słowow
D	dubomaj	žonomaj / słowomaj
A	dubaj (neživ.), nanow (živ.)	žonje / słowje
L	na dubomaj	na žonomaj / na słowomaj
I	z dubomaj	ze žonomaj / ze słowomaj

6.2 Deklinační paradigma v dolní lužické srbštině

Obě lužické srbštiny rozlišují tři rody – mask., fem. a neut., dolní luž. srb. u mask. navíc rozlišuje tři podkategorie – osob, zvířat a věcí. U osob je A a G stejný ve všech třech číslech, u zvířat je tvar G a A stejný v sg. i v du. na rozdíl od pl. (kde se shoduje N a A), a u věcí (shodně s českými neživotnými maskuliny) je ve všech třech číslech A stejný jako N.

Příklad deklinačního duálového paradigmatu¹¹¹:

	mask.-osoby	mask.-zvířata	mask.-věci	fem.	neut.
N, V	nana	lawa	duba	žonje / wěcy	słowje / lěši
G	nanowu	lawowu	dubowu	žonowu	słowowu
D	nanoma	lawoma	duboma	žonoma	słowoma
A	nanowu	lawowu	duba	žonje / wěcy	słowje / lěši
L	wo nanoma	wo lawoma	na duboma	wo žonoma	wo słowoma
I	z nanoma	z lawoma	z duboma	ze žonoma	ze słowoma

Zájmena mají již známý tvar *naju, waju*.

¹¹⁰ Faßke, Helmut – Michalk, Siegfried: *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie*. Akademie der Wissenschaften der DDR, Bautzen (Budyšin) 1981, s. 498.

¹¹¹ Jenč, Helmut – Šerakowa, Irena – Petrik, Horst: *Grammatische Tabellen niedersorbisch, für den Sorbischunterricht an Oberschulen mit sorbischem Sprachunterricht*. Ludowe nakładnistwo Domowina, Budyšin 1978, s. 53-62.

6.3 Konjugační paradigmata v horní lužické srbštině

Pouze infinitiv a transgresiv nevyjadřují kategorii čísla, ale jinak celý slovesný systém stojí na trichotomii sg. – du. – pl. K préteritním kmenům (préteritum, plusquam préteritum, iterativní préteritum) se v duále přidává v 1. os. -*chmoj*, pro 2. a 3. os. -*štaj* / -*štej*. K nepréteritním kmenům (prézens, futurum, perfektum) jsou to kratší koncovky (absentuje v nich hláska *ch*, (ať palatalizovaná, nebo nepalatalizovaná): 1. os. -*moj*, 2. a 3. os. -*taj* / -*tej*. Většina dialektů volí pro 2. a 3. osobu spíše koncovku -*(š)tej*, pouze některé dialekty horní lužické srbštiny (úplně na jihu území) znají i tvar druhý -*(š)taj*, ale procentuelně převažuje stejně varianta -*(š)tej*. V 19. století se vyskytovaly snahy zúžit tvar -*(š)taj* pouze na maskulina, nebo dokonce pouze na muže jako živé osoby, dnes můžeme říct, že by toto mohla být tendence v jazyce udržovaná, ale rozhodně není striktně dodržována. *Hordosć a hluposć rosćetaj*¹¹².

Duálové tvary nepravidelného slovesa být¹¹³:

	prézens	futurum	prét. imperfektum	prét. perfektum	pasivum	konjunktiv
1.os.	smój	budžemoj	Běchmoj	pobychmoj	buchmoj	bychmoj
2.os.	staj / stej	budžetaj / budžetej	běštaj / běštej	pobyštaj / pobyštej	buštaj / buštej	byštaj / byštej
3.os.	staj / stej	budžetaj / budžetej	běštaj / běštej	pobyštaj / pobyštej	buštaj / buštej	byštaj / byštej

Duálové dvojí koncovky pro 2. a 3. osobu -*oj* a -*ej* jsou libovolně zaměnitelné (*džěsći stej plakaloj*). Původní -*ej* se po výslovnostní změně¹¹⁴ rozšířilo o paralelní -*oj*.

¹¹² Faßke, Helmut – Michalk, Siegfried: *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie*. Akademie der Wissenschaften der DDR, Bautzen (Budyšin) 1981, s. 293.

¹¹³ Faßke, Helmut – Michalk, Siegfried: *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie*. Akademie der Wissenschaften der DDR, Bautzen (Budyšin) 1981, s. 144.

¹¹⁴ Kdy se *e > o* po bilabiálním *l*.

6.4 Konjugační paradigmata v dolní lužické srbštině

Duálové konjugační koncovky jsou *-omej, -otej, -otej*.

Duálové tvary nepravidelného slovesa být¹¹⁵:

	prézens	futurum	préteritum	perfektum	Plusquam perfum	pasivum	konjunktiv	imper.
1.os.	smej	budžomej	běchmej	mej byļej	běchmej byļej	buchej	by byļej	-
2.os.	stej	budžotej	běštej	stej byļej	běštej byļej	buštej	by byļej	bužtej!
3.os.	stej	budžotej	běštej	stej byļej	běštej byļej	buštej	by byļej	-

Porovnání živých duálových tvarů v současných slovanských jazycích, v lužické srbštině¹¹⁶:

	mask.	fem.	neut.
N	mužej	žonje	wuswědčeni
G	mužow	žonow	wuswědčenjow
D	mužomaj	žonomaj	wuswědčenjomaj
A	mužow	žonje	wuswědčeni
V	mužej	žonje	wuswědčeni
L	mužomaj	žonomaj	wuswědčenjomaj
I	mužomaj	žonomaj	wuswědčenjomaj

¹¹⁵ Jenč, Helmut – Šerakowa, Irena – Petrik, Horst: *Grammatische Tabellen niedersorbisch, für den Sorbischunterricht an Oberschulen mit sorbischem Sprachunterricht*. Ludowe nakładnistwo Domowina, Budyšin 1978, s. 96.

¹¹⁶ Běličová, Helena: *Nástin porovnávací morfologie spisovných jazyků slovanských*. Karolinum, Praha 1998, s. 115-118.

A ve slovinštině¹¹⁷:

	mask.	fem.	neut.
N	moža	lipe	mesti
G	mož	lip	mest
D	možema	lipama	mestoma
A	moža	lipe	mesti
V	moža	lipe	mesti
L	možema	lipama	mestoma
I	možema	lipama	mestoma

¹¹⁷ Běličová, Helena: *Nástin porovnávací morfologie spisovných jazyků slovanských*. Karolinum, Praha 1998. s. 128-130..

7. Závěr

Duál se dnes vyskytuje pouze v okrajových slovanských jazycích – okrajových jak co do počtu mluvčích, tak geograficky – slovinština je jazykem jižní hranice slovanských jazyků a lužická srbština hranicí západní.

Kategorie čísla je kategorie primárně vyjadřovaná jmény a zájmeny, není proto překvapivé, že se duál u jmen držel déle než u sloves. Tento stav je zřetelný dodnes – většina slovanských jazyků konzervuje tvary párových částí těla, eventuálně číslovky, ale žádné slovesné tvary. Jakožto slovní druh, který nemá přirozené číslo, rozvinula slovesa kategorii duálu později než jména, číslo je pro ně prostředkem vyjádření shody se jmény. Úhrnně můžeme tedy říci, že duál opouštěl jazykový systém po ose slovesa – zájmena – číslovky – jména.

Důvodem, proč jsou duálové tvary častější u slova *ruka*, než u slova *noha*, může být „lidská výlučnost rukou“. *Ruce* jsou čistě lidské končetiny, metaforicky bývají přenášeny vesměs deminutivně jako *ručičky* (u hodin). Slovo *noha*, i když je metaforicky přeneseno, je stále stejné – *nohy* (u stolu). A navíc jsou nohy i zvířecími končetinami, jako takové současně zmírňují výlučnou párovost jména *nohy*, zvířata mají nohy sice také v párech, ale v celkovém počtu čtyř¹¹⁸. *Ruce* jsou tedy příkladným zástupcem lidských párových částí těla, a jak již zdůraznila Laura Janda – ruce jsou část našeho těla, jejichž párovost máme na očích vlastně bez ustání. Překvapivě proto působí fakt, že kompletní duálové paradigma v dnešní češtině nevytváří slovo *ruce* ani *noha*, ale slova *oči* a *uši* (viz kapitola 5.3.1.).

Podobnost duálových tvarů, hlavně u sloves, je nepřehlédnutelná, koncovky *-vě/-va*, *-ta*, *-ta* má staroslověnština i stará čeština, stejné tvary mají i slovinská slovesa, a i např. sanskrtské koncovky mají podobné tvary *-va*, *-tam*, *-tām*.

¹¹⁸ I oproti zkušenosti s jinými zvířaty, si člověk archetypálně jako prototypické zvíře představuje např. psa nebo krávu, tedy živočichy mající čtyři nohy.

Seznam použité literatury

- Beekes, Robert S. P.: *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins B. V., 1995.
- Běličová, Helena: *Nástin porovnávací morfologie spisovných jazyků slovanských*. Praha: Karolinum, 1998.
- Bičovský, Jan: *Vademecum starými indoevropskými jazyky*. Praha: ÚSJ FF UK, 2009.
- Clackson, James: *Indo-European Linguistics. An Introduction* New York: Cambridge University Press, 2007.
- Comrie, Bernard – Corbett, Greville G. (ed.): *The Slavonic languages*. London: Routledge, 1993.
- Cowper, Elizabeth: *A note on number*. In: *Linguistic inquiry*, roč. 36, University of Toronto, 2005, s. 441-455.
- Cubberley, Paul – Sussex, Roland: *The Slavic languages*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Čejka, Mirek – Šlosar, Dušan – Nechutová, Jana: *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1991.
- Daňhelka, Jiří (ed.): *Kronika Trojanská*. Praha: Československý spisovatel, 1951.
- Dostál, Antonín: *Historická mluvnice česká. Díl II. Tvarosloví. 2. Část Časování*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1967.

ESČ = Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (ed.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2002 (hesla: Večerka, Radoslav: *Praslovanština*. s. 332-336, VR: *Staroslověnština*. s. 438-442, Šlosar, Dušan: *Pračeština*. s. 328-332, ŠD-Pleskalová, Jana: *Čeština stará raná*. s. 91-94, ŠD-PJ: *Čeština 14. století*. s. 73-76, ŠD: *Čeština doby husitské*. s. 76-78, ŠD-PJ: *Čeština humanistická*. s. 78-81, ŠD-PJ: *Barokní čeština*. s. 69-73, ŠD-PJ: *Čeština obrozenecká*. s. 82-85, ŠD: *Čeština poobrozenecká 19. století*. s. 85-87, ŠD: *Čeština 1. poloviny 20. století*. s. 87-89, ŠD: *Čeština současná*. s. 89-90.).

Erhart, Adolf: *Indoevropské jazyky*. Praha: Academia, 1982.

Faßke, Helmut – Michalk, Siegfried: *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie*. Budyšin: Akademie der Wissenschaften der DDR, 1981.

Fortson, Benjamin W.: *Indo-European language and culture: an introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.

Gebauer, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví. I. Skloňování*. Praha: Nákladem F. Tempského, 1896.

Gebauer, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví. II. Časování*. Praha: Nákladem F. Tempského, 1898.

Gvozdanović, Jadranka: *Numeral morphosyntax in Slavic*, in: Gvozdanović, Jadranka (ed.): *Numeral Types and Changes Worldwide Trends in Linguistics. Studies and Monographs*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 1999, s. 188-196.

Haspelmath, Martin (ed.): *Sprachtypologie und sprachliche Universalien. Die Morphologie*. Berlin-New York: de Gruyter, 2001.

Honzak-Jahič, Jasna: *Slovenščina ni težka. Slovinština není těžká*. Praha: Karolinum, 2003.

Havránek, Bohuslav – Jedlička, Alois: *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1960.

Jakop, Tašja: *The Dual in Slovene Dialects*. In: *Diversitas Linguarum*, roč. 18, Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, 2008.

Jakop, Tjaša: *The Influence of the Grammatical Category of Number on Neuter Nouns in Slovene Dialects*. In: *Dialectologia et Geolinguistica*, roč. 17, PDF: Mouton De Gruyter 2009, s. 12-31.

Janda, Laura: *Kognitivní lingvistika*. In: Saicová-Římalová, Lucie (ed.): *Čítanka textů kognitivní lingvistiky I*. Praha: Karolinum, 2004.

Jenč, Helmut – Šerakowa, Irena – Petrik, Horst: *Grammatische Tabellen niedersorbisch, für den Sorbischunterricht an Oberschulen mit sorbischem Sprachunterricht*. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina, 1978.

Jurančič, Janka: *Slovenački (slovenski) jezik. Gramatika slovenačkoga (slovenskog) jezika za Hrvate i Srbe*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1971.

Komárek, Karel: *Historická mluvnice česká. Díl 1, Hláskosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969.

Kuryłowicz, Jerzy: *The inflectional categories of Indo-European*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1964.

Kurz, Josef: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969.

Kvítková, Naděžda: *Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila*. In: *Listy filologické*, roč. 102, Praha: Academia, 1979, s. 199-211.

Lamprecht, Arnošt: *Praslovanština*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1987.

Lipovec, Albina – Petr, Jan: *Učebnice slovinštiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976.

Machovec, Milan: *Indoevropané v pravlasti aneb Život našich předků podle porovnání jednotlivých jazyků*. Praha: Akropolis, 2000.

Matasović, Ranko: *Collective in Proto-Indo-European*, in: Jones-Nley, Karlene (ed.): *Proceedings of the seventeenth annual UCLA Indo-European conference – Los Angeles october 27-28*. Washington (D.C.): Institute for the Study of Man, 2006, s. 107-121.

Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví. Praha: Academia, 1986.

Porák, Jaroslav: *Cvičebnice staročeského tvarosloví*. Praha: FF Univerzity Karlovy, 1983.

PMČ = Karlík, Petr – Nekula, Marek – Rusínová, Zdenka (ed.): *Příruční mluvnice češtiny*. Brno: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.

Ramat, Anna Giacalone – Ramat, Paolo: *The Indo-European languages*. London & New York: Routledge, 1998.

Ramovš, F.: *Historična gramatika slovenskega jezika VII: Dialekti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1935.

Rejzek, Jiří: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2001.

Savickienė, Ineta: *The Acquisition of Lithuanian Noun Morphology*. Wien: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003.

Schaarschmidt, Gunter: *A historical phonology of the Upper and Lower Sorbian languages*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1998.

Schaller, Helmut W.: *The Slovene language and its importance from the point of view of comparative linguistics: Slovene and South Slavonic Balkan languages*. In: *Simpozij Obdobja 20: Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje*, Ljubljana, 2001, s. 391-395.

Stankiewicz, Edward: *The Slavic Languages. Unity in Diversity*. Berlin-New York-Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1986.

Toporišič, Jože: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: Založba Obzorja Maribor, 2000.

Trávníček, František: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha: Melantrich, 1935.

Vaňková, Irena – Nebeská, Iva – Saicová-Římalová, Lucie – Šlédrová, Jasňa: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005.

Večerka, Radoslav: *Staroslověnština*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1984.

Večerka, Radoslav: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha: Euroslavica, 2006.

Vondrák, Wenzel: *Vergleichende Slavische Grammatik. Bd. 1, Lautlehre und Stammbildungslehre*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1928.

Watkins, Calvert: *Indogermanische Grammatik*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1969.

<http://cs.wikipedia.org/wiki/Praindoevropsk%C3%BD_jazyk>, ze dne: 9. 7. 2011.

<http://cs.wikipedia.org/wiki/Frisinsk%C3%A9_zlomky>, ze dne: 4. 7. 2011.